
Dones de Sant Martí

Memòria de
Barcelona

Dones de Sant Martí

Isabel Segura Soriano

Ajuntament de Barcelona

Arxiu Municipal

Districte de Sant Martí

Centre d'Informació i Recursos de la Dona

Autora:

Isabel Segura Soriano

**Han participat en la recerca
de material i en la preparació de l'obra:**

Maria Albadalejo
Antonia Carretero
Chon Carmona
Maite Collelldemont
Maria Divina Carballeira
Teresa Domènech
Filomena Estella
Maria Fernández
Rosa Fernández
Assutzena Ginés
Carmen Gómez
Blanca Gotor
Maria José Ortega
Conchita Julià
Paquita Magí
Alicia Peña
Anna Puig
Maite Raimundez
Mariona Salleras
Maria Carmen Sobrado
Fidela Solano
Visitación Tarilonte
Mª Teresa Teixidor

Procedència de les fotografies**i il·lustracions:**

Fotografies procedents
dels àlbums familiars de les participants
Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí
Arxiu Històric de la Ciutat-Arxiu Fotogràfic
Arxiu Municipal Administratiu
Arxiu Històric del Poblenou
AA.VV. Paraguai-Perú
AA.VV Sud-Oest Besòs
Manel Martínez. AA VV Sant Martí de Provençals

Pilar Aymeric
José Cabrera
Cristina Molina
Xavier Jimenez
Jordi Soteras

Edició:

Ajuntament de Barcelona. Arxiu Municipal i
Districte de Sant Martí.
Barcelona, gener de 2002

Col·labora:

CIRD (Centre d'Informació
i Recursos de la Dona)

Coordinació de l'edició:

Arxiu Municipal del Districte

Disseny gràfic:

Palli: Disseny i Comunicació

Correcció lingüística:

Centre de Normalització Lingüística
de Barcelona. Delegació de Sant Martí

© Ajuntament de Barcelona

Impressió:

Imatge i Producció Editorial

Dipòsit legal:

ISBN

Presentació

Us presentem *Dones de Sant Martí* de la col·lecció Quaderns de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, que ha estat escrit per la historiadora Isabel Segura i que té com a objectiu reconèixer públicament i apropar a tots i a totes l'excel·lent activitat quotidiana de les dones del nostre territori, desenvolupada en el període concret comprès entre mitjan de segle passat fins l'actualitat. Aquesta és la segona part d'un projecte iniciat al nostre districte l'any 1996, que va servir de base perquè d'altres districtes de la ciutat desenvolupessin projectes similars amb la voluntat de reivindicar el paper de la dona en la història dels barris.

Es tracta d'un llibre d'història que recull el paper que han tingut totes aquestes dones a través de diverses imatges -procedents d'àlbums familiars, d'arxius municipals i d'arxius privats- i textos explicatius. Aquest llibre, fruit d'una metodologia de treball, de recerca i de selecció molt acurada, ha estat també possible gràcies a les diferents aportacions d'un grup de dones del Consell de Dones de Sant Martí, del Centre d'Informació i Recursos per a les Dones, dels Serveis Personals i de l'Arxiu Municipal.

Esperem que, mitjançant la lectura d'aquest llibre, tots puguem conèixer una mica millor quines han estat les il·lusions, les reivindicacions, el treball... en definitiva, el dia a dia, d'unes dones que al llarg d'aquest període concret han ajudat i han participat en la construcció del Districte de Sant Martí.

Francesc Narváez i Pazos
Regidor del Districte de Sant Martí

Vladimir de Semir
President del Consell

“Els carrers i les places són l'epidermis de les ciutats.
Les cases, els seus òrgans interiors; de vegades el cor,
de vegades les freixures... Primer pertanyem a una casa.
Després, conquerim el carrer”

Montserrat Roig

"De finestres, balcons i galeries", *Barcel·lones*

Índex

9 **Espai d'origen**

25 **Els treballs i els seus espais**

El treball reproductiu

El treball remunerat

61 **Espai polític**

79 **Nomenclàtor**

87 **Bibliografia**

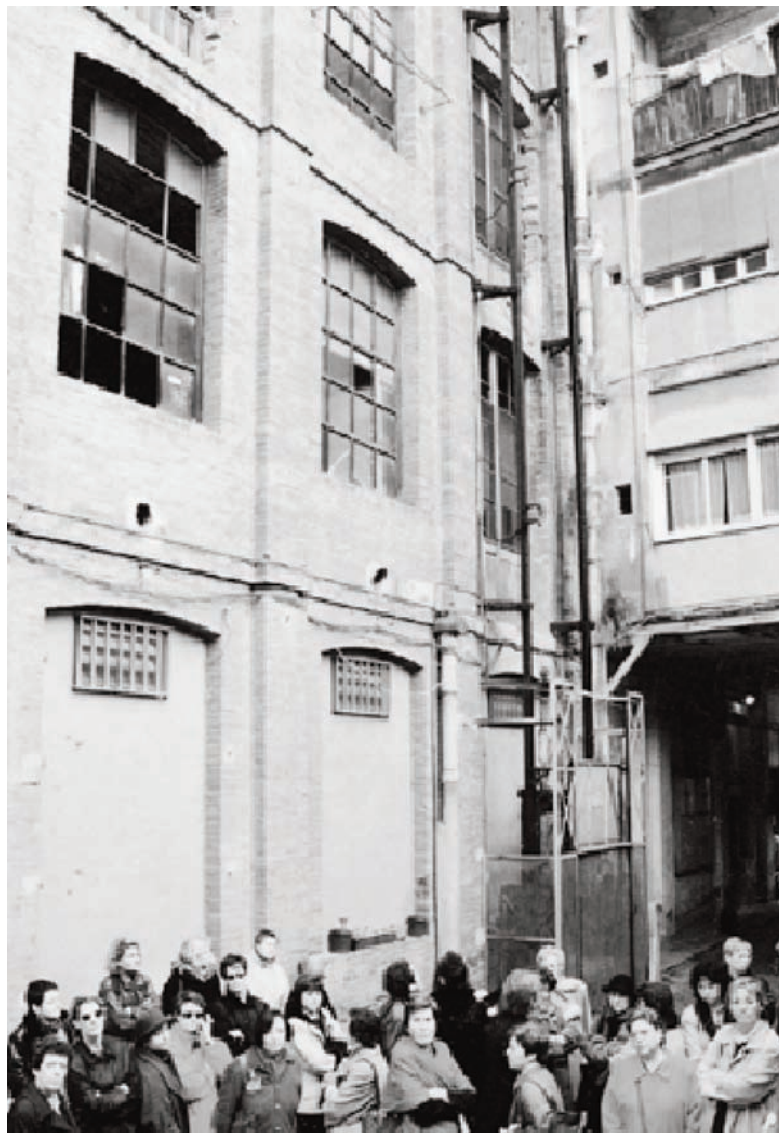
Espai d'origen

Visita a can Saladrigas amb motiu del Congrés de Dones de Barcelona, gener del 1999.

Foto Arxiu CIRD.

Memòria i identitat

El mes de gener de 1999, centenars de dones participants en el Congrés de Dones de Barcelona visitàvem el complex fabril de can

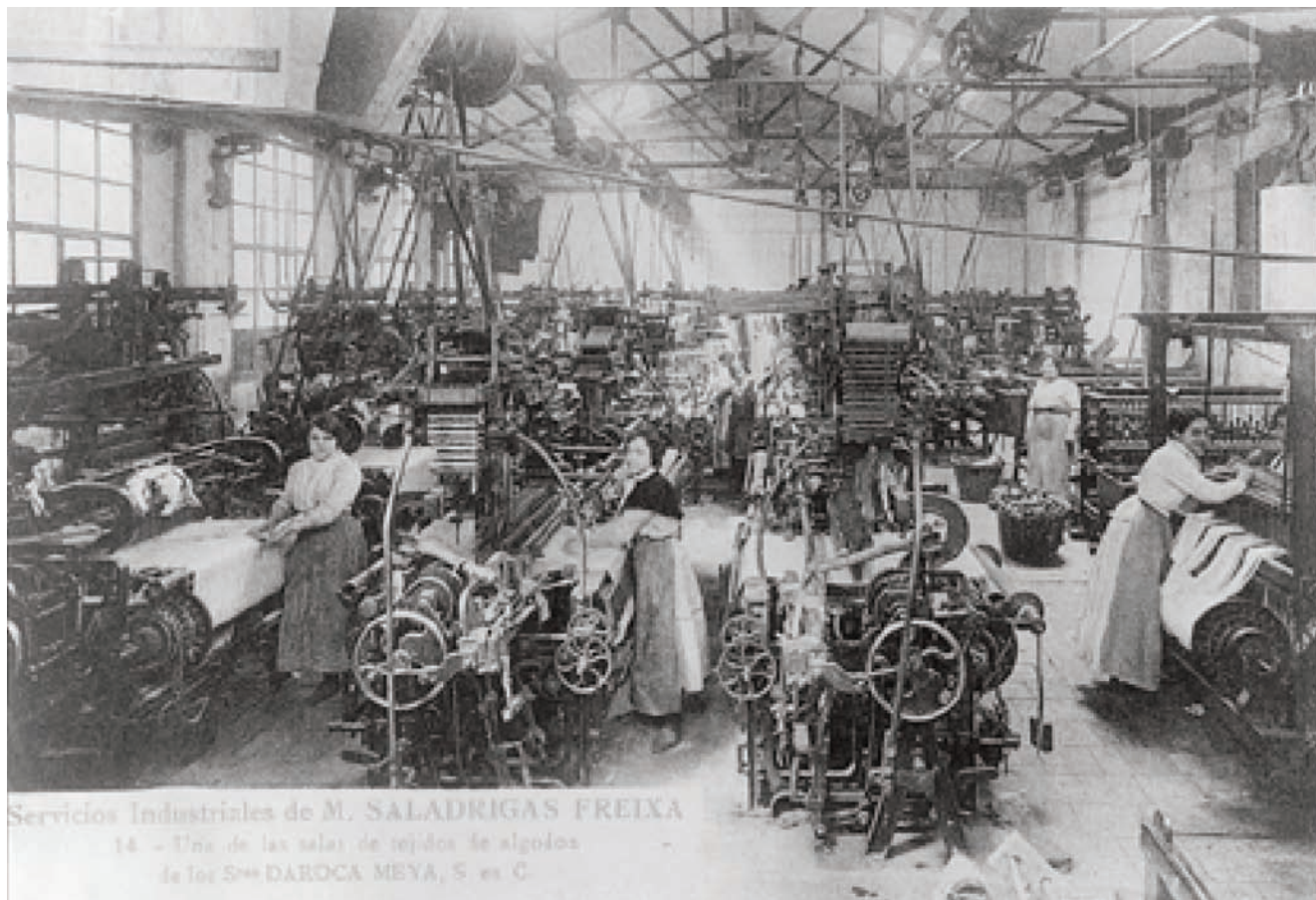

Saladrigas, una fàbrica tèxtil en la qual, des del darrer terç del segle XIX, treballaven més d'un miler de dones. El nostre ànim no era gaire eufòric. Suposàvem que aquella seria l'última oportunitat de veure-la, ja que estava previst el seu enderroc per obrir un carrer. Amb tot, la visita tenia un caràcter simbòlic: can Saladrigas formava part de la nostra memòria col·lectiva i no volíem que l'enderroquessin.

No érem les primeres que clamàvem per la conservació del patrimoni històric. Des de feia anys, l'Associació de Veïns del Poblenou, el col·lectiu La Fàbrica i l'Arxiu Històric del Poblenou havien endegat una campanya de sensibilització de l'opinió pública per evitar l'enderroc de les naus principals i del passatge del conjunt fabril de can Saladrigas. Finalment, la resposta municipal va ser el compromís de preservar Can Saladrigas, a més de la revisió del catàleg arquitectònic per tal de protegir els edificis industrials més significatius.

El territori que una habita o pel qual transita participa en la construcció de la identitat pròpia. La memòria personal i la col·lectiva s'inscriuen en un paisatge. Com a dones, sovint ens costa inserir-nos en la història oficial dels nostres barris, que no recull la nostra experiència històrica, molt vinculada a la reproducció social.

La memòria de la reproducció social, escriuen Dolores Hayden i María Ángeles Duran, no és romàntica ni es deixa engalanar. La seva destrucció és presentada com un exercici de neteja o d'embelliment de la ciutat, i priva de llocs de referència a qui no en va tenir d'altres. Cal, segons Dolores Hayden, dotar de *topos*, de lloc, les persones que no en tenen i evitar que el perdin aquelles que ja en van tenir i aspiren a conservar-los.

Treballadores de can
Saladrigas

Foto Arxiu Municipal
del Districte de Sant Martí.

Enclavaments emotius

Can Saladrigas, doncs, esdevé un enclavament emotiu per a algunes dones. Però no només cal preservar les fàbriques; també són importants de conservar alguns habitatges i la seva disposició en l'espai, com a mostres de l'arquitectura popular, perquè no totes hem nascut en palaus gòtics, ni hem passat les tardes de la nostra infantesa tancades en guarnides i esplèndides sales modernistes.

Els passats són diversos i aquesta diversitat és la que cal preservar. El passat té diferents significats perquè s'han viscut experiències diferents, totes igualment vàlides, importants. Apostem, doncs, per reconstruir la diversitat de la memòria pública de la ciutat.

El paisatge de Sant Martí inicià des de mitjan segle XIX un procés de transformació. L'aparició de les primeres xemeneies, els símbols visuals

Fàbrica can Saladrigas,
1916.

Foto Arxiu Municipal
del Districte de Sant Martí.

més cridaners de la incipient revolució industrial, esquitxaven el paisatge agrícola. A poc a poc, les fàbriques compartien relacions de veïnatge amb els habitatges. Sant Martí, a principi del segle XX, tot i que ja havia quedat annexionat formalment, administrativament, a Barcelona, quedava als marges de la ciutat.

Maria Aurèlia Capmany, a la seva novel·la *Feliçment, jo sóc una dona*, en fa una descripció:

"L'enorme bloc de can Pujades quedava separat de la ciutat. Havíem de caminar per carrers inexistents, amb arbres esparsos, rocs i tolls d'aigua, i les inacabables muralles de maons i d'estacades. Fins que no vèiem l'alta andròmina de l'Arc de Triomf no podíem dir que érem a Barcelona."

En la mateixa novel·la, Maria Aurèlia Capmany ens ofereix la descripció d'una fàbrica

del Poblenou, a partir dels ulls d'una nena, la protagonista:

"La meva mare era la filla del porter de can Pujades i el meu pare era el noi Pujades. Tothom ho sabia, ningú no m'ho va dir mai... La porteria de can Pujades era un petit edifici de dues habitacions, amb una cuina i una comuna. Estava situada a l'entrada del recinte de la fàbrica. El recinte era clos amb unes altes parets coronades per tot de vidres aguts, de coloraines, que a mi em semblaven d'un luxe prodigiós. A l'altre cantó de les altes parets hi havia un pati gran que voltava la nau principal i més enllà les dependències dels despatxos i més enllà encara, separat per un terraplè d'herba i per unes reixes, apareixien els arcs de can Pujades pròpiament dit, és a dir, els darreres de la casa dels senyors, amb les cotxeres i els safareigs, i les quadres."

Veïnes i veïns del carrer Pujades, celebrant un bateig, als anys seixanta.
Foto Arxiu Assutzena Ginés.

De la diversitat de paisatges i de memòries

Després de la Guerra Civil, més concretament a partir de la dècada dels anys cinquanta del segle XX, el paisatge de Sant Martí es transformava dia a dia. Apareixien blocs i més blocs de pisos a un ritme sense precedents, de manera més o menys paral·lela a com ho feia el corrent migratori de persones que, procedents d'altres zones de l'Estat, arribaven a ciutat atretes per la possibilitat de trobar feina. Dones i homes joves, en edat de treballar, abandonaven els seus llocs d'origen per les dificultats de subsistir.

La biografia de Rosa María Fernández Marín és prou il·lustrativa: "Mi padre era un hombre muy trabajador y muy humano. Su único defecto era el de muchos hombres de su tiempo: la bebida. Nunca fue violento físicamente, pero sí verbalmente, transformado por el vino.

"Yo crecí con miedo. Desde muy pequeña tuve responsabilidades en casa que mis hermanos varones nunca tuvieron; ayudaba a mi madre a cuidar de mis hermanos, remendaba ropa, cocinaba y trabajaba en la recogida de la aceituna cuatro meses al año, cosa que disminuyó mucho mi tiempo de aprendizaje escolar, teniendo en cuenta que sólo fui tres años al colegio. Luego, me pusieron a trabajar en una sastrería, cuando tenía once años, para que aprendiera el oficio de mi madre.

Con 17 años me vine a trabajar a Barcelona, a casa de un familiar que hacía de *mastresa*. Empecé a trabajar en una camisería llamada Chalisel, en la calle Felipe II; ganaba para pagarle a la *mastresa* y para ahorrar un poco, así que ya tenía bastante, pero los que me rodeaban me

Família Conesa-Ginés
d'excursió a La Mina, any
1923.
Foto Arxiu Assutzena Ginés.

decían que tenía que trabajar más.”

És, doncs, la filla gran la primera de la família que emprendre el camí de l'emigració a ciutat —posteriorment ho farien els seus germans—, i el primer lloc d'estada va ser a casa d'un familiar.

L'experiència de Rosa María Fernández no difereix gaire de la narrada per Anna Puig Jiménez, nascuda el 2 de gener de 1929 a Mingladilla, Cuenca, que emigrà a Barcelona l'any cinquanta. Abans ho havia fet la seva germana gran i, quan aquesta li va aconseguir feina a la mateixa empresa metal·lúrgica on ella treballava, la va reclamar a Barcelona i es van

instal·lar a casa d'uns parents.

Les dones, explica Cristina Carrasco, moltes vegades emigren en solitari i anticipen, en alguns casos, l'emigració familiar. Molt sovint, segons la mateixa autora, l'emigració “surge no sólo como respuesta a los imperativos del medio, sino como una estrategia de resistencia y de transformación a múltiples niveles: de las condiciones del trabajo rural, de determinadas formas de la condición matrimonial, o del acceso a la cultura, que en el medio rural era especialmente difícil para las mujeres. Muy frecuentemente se presenta como estrategia de movilidad social para sí o para sus familias; o de adquisición de mayor autonomía. Estos proyec-

Estació de França, 1964.
Foto Postius, AHCB-AF.

tos que orientan modalitats de emigració y trayectorias sociales diversas muestran una fuerte capacidad de decisión sobre la propia vida."

L'emigració no era un fenomen nou per a les dones del segle XX; des de mitjan segle XIX moltes havien emigrat del camp a ciutat. L'escriptora Dolors Monserdà, al llibre *Del món*, descrivia el fenomen migratori des dels pobles de la ruralia catalana a Barcelona. En aquell cas, també era una noia jove que per tal d'ajudar a subsistir tota la família s'instal·lava a treballar a casa d'una parenta al barri del Raval.

Més recentment, una altra novel·lista, Maria Barbal, en la seva obra *Carrer Bolívia*, publicada l'any 1999, descriu les primeres impressions d'una dona tot just acabada d'arribar a l'estació de França des del seu lloc d'origen, Linares:

"Era a l'andana amb la Carlota i no podia pensar en altra cosa que en l'efecte que l'estació m'havia fet el primer dia. Enorme, sí. I l'armadura del sostre, tan alta; la gent era una riuada que ens empenyia i, quan ens separava, el pànic m'omplia. A la sortida de l'estació, Barcelona era un carrer i hi havia trobat la primera sorpresa. El tramvia reliscava per les vies davant nostre i el dring de la campaneta em va semblar un repic de benvinguda. Quan havíem enfilat els carrers dels barri, buscant el de Tarròs, Barcelona s'havia enfosquit i omplert de sons forasters. Feina teníem de caminar amb l'equipatge". La protagonista i la seva família s'instal·len primer a casa d'un germà, com a rellogats; després, aconsegueixen una casa al districte de Sant Martí.

Sant Martí disposava de terrenys per construir-hi nous habitatges, habitatges que havien de

Simone i François Papinaud
i el seu fill Jean-Marc,
al terrat de Wad-Ras, 230.
*Foto Arxiu Històric
del Poblenuu.*

resoldre les necessitats de persones que vivien ja a ciutat, però instal·lades en condicions molt precàries, o bé de les nouvingudes. La demanda, però, era d'habitatge assequible —diguem-ho clar, barat— per a les limitades capacitats econòmiques d'amplis sectors de població.

El ritme de creixement de construcció durant aquells anys era vertiginós, probablement un

dels més espectaculars de la ciutat. Aquest creixement no afectà de la mateixa manera tots els barris del districte. Apareixien barris sencers —dir-ne barri és un eufemisme; caldria parlar de blocs d'habitatges— d'un dia per l'altre. Òbviament, exagerem, però sí que s'arribaren a construir més d'un miler d'habitatges en tan sols sis mesos allà on abans no hi havia absolutament res, i continuà pràcticament sense res, a excepció de les cases i les persones que els

Blocs en construcció
del barri Besòs,
anys seixanta.

*Foto Arxiu Municipal del
Districte de Sant Martí.*

habitaven. L'entorn, un desert, un descampat, i Maria Barbal en fa un retrat:

“En aquell temps el carrer Bolívia i els quatre de l'entorn semblaven una illa. Tot al voltant, un oceà de terra o fang, mira tu... Però el barri, al voltant d'aquells cinc carrers de casetes per sota del de Pere IV, era un paisatge desgavellat, on abundava el buit. ... Al nostre voltant tot era pols o fang, munts de material i edificis que pujaven en un tancar i obrir d'ulls. Els pisos feien tanta falta, que la gent arribava a encendre fogueres perquè s'assequessin els materials i poder-hi entrar com més aviat millor... Els diumenges paraven les obres dels blocs dels

voltant, no se sentien formigoneres ni pics ni camions ni, és clar, les veus dels obrers.”

La qüestió prioritària era construir cases, ja fossin per iniciativa privada o pública. La iniciativa s'aturava just aquí. Com havien de viure i relacionar-se els futurs habitants; les necessitats sanitàries, culturals, escolars, esportives i de comunicació de les persones que hi residien, això ja no es considerava que afectés els constructors, torno a repetir, públics o privats.

En el frenètic construir, la qüestió prioritària no era com es construïa, és a dir, la qualitat de l'edificació, la distribució, la... Es tractava d'aixe-

car parets, d'aixecar blocs, com més alts, més barats els pisos.

Maria Barbal continua: "El barri s'anava omplint de persones i, per més que els anys passaven, encara hi dominava l'olor de pols i de ciment. Eren pocs els carrers on un arbre, un roser, uns quants geranis, posaven el contrapunt viu a tant totxo i morter. Es començaven a obrir les primeres esclotxes als edificis nous de trinca i el nostre carrer Bolívia, amb Marroc i els paral·lels, formava un estrany oasi diminut, vell, entre blocs gegants. I continuaven arribant famílies que fugien de llocs pitjors que el Besòs, que hi milloraven. Després d'anys de treball dur havien pogut pagar l'entrada per al piset. Més

tard vindria descobrir que al voltant no hi havia escoles, ni parcs, ni ambulatoris, que les botigues escassejaven i que l'únic que floria amb facilitat en aquella terra eren els bars, sorollosos i bruts, plens a qualsevol hora, amenitzats a intervals pel dring d'una maquineteta del *millón*."

Alguns d'aquests polígons construïts a corre-cuita van ser entregats sense aigua ni llum. Havien d'anar a buscar aigua a la font. "Tot el dia havies d'anar amunt i avall amb els cubells. Gairebé era com quan estàvem a la barraca", comentava una veïna.

Carmen Amaya
al Somorrostro, barri on
havia nascut.
Foto Postius.
*Arxiu Municipal del Districte
de Sant Martí.*

Montse i Carmen Gómez
amb l'amiga Maria,
a la porta de casa seva
a La Perona.

Foto Arxiu Carmen Gómez.

I de barraques, al districte de Sant Martí, n'hi havia moltes, aglutinades en diversos nuclis: Somorrostro —on va néixer Carmen Amaya—, Pekín, darrere el Cementiri i la Perona. Segons explica Huertas Clavería, el nom de la Perona ve d'una visita que va fer Eva Perón a Barcelona, l'any 1947, per donar suport al règim franquista. No és que la visita de la il·lustre dama coincidís amb la construcció de les primeres barraques, però la gent que hi vivia acostumava a dir que hi eren “des de l'any de la Perona”, per simplificar. L'autor ens explica que fins al 1966 hi va haver només unes dues-centes barraques, però aquell mateix any se n'hi van instal·lar moltes més a causa del desallotjament de les barraques del Somorrostro

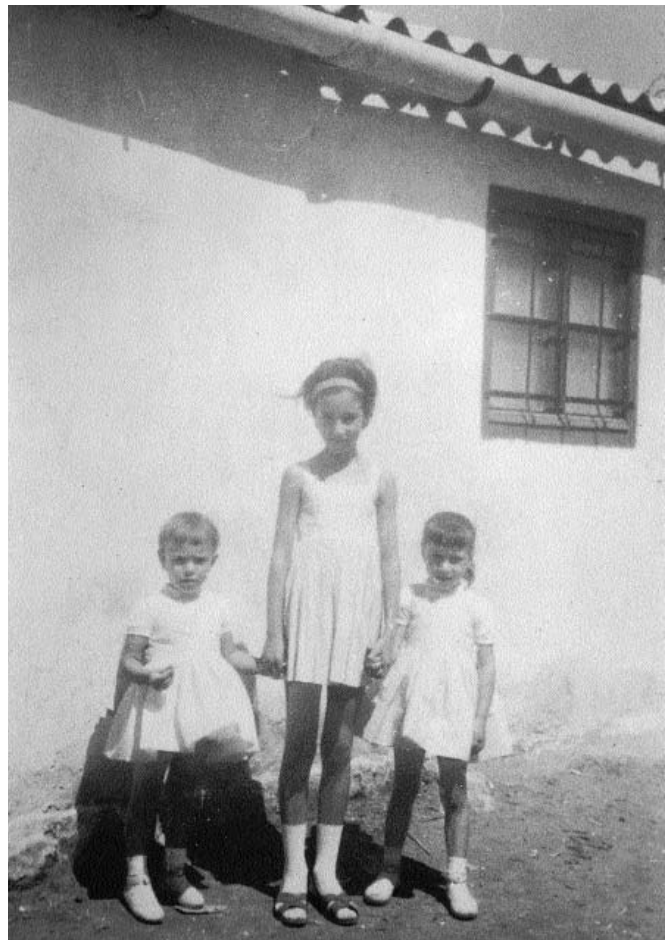
—enderrocat perquè hi havia unes maniobres militars que havia de presidir el General Franco i “feia lleig”— i de les de Montjuïc.

Sobre l'experiència de viure a la Perona, Carmen Gómez, una de les dones que ha participat en la preparació d'aquest llibre, ens transcriu la seva experiència:

“Las dos partes de la Perona”

“El barrio de La Perona constaba de dos partes: la Ronda de San Martín y el Fondo de San Martín.

“**La Ronda de San Martín:** comenzaba en el puente Espronceda, entre la calle del Clot y la calle Guipúzcoa. Y llegaba hasta la altura de la iglesia de San Martín (Puente del Trabajo). La gente que vivía en esta parte del barrio eran personas llegadas de diversos puntos de España. Mayoritariamente de Andalucía. Venían a Barcelona con la única ambición de encontrar trabajo.

“**El Fondo de San Martín:** comenzaba a partir del Puente del Trabajo y acababa en la Rambla Prim. Esta parte del barrio era una especie “de guetto”. Lo habitaban personas marginales y de diferentes etnias, básicamente de la etnia gitana.

Dos Peronas: La Perona en sus primeros años estaba habitada en su mayoría por gente “paya”; por este motivo hubo una delimitación

Ana María Márquez
amb Dolores González,
el dia del seu casament.
*Foto Antonio París.,
Arxiu Carmen Gómez.*

dentro del mismo barrio, una línea invisible que conocían muy bien todos los que allí vivían. Una especie de pacto: todos sabían hasta adonde debían llegar, los “payos” no iban a la parte de abajo. Y los “gitanos” no subirían a la parte de arriba. Este hecho no era conocido solamente por la gente del barrio, sino también por los que vivían fuera de él. Muchos de ellos acortaban camino por el interior de La Perona para llegar antes a su casa. Sin embargo atravesar el Puente del Trabajo era otra cosa, sobre todo de noche.

“La barriada se levantó con rapidez; a pesar de que estaba prohibido construir, cada día al amanecer se descubría una nueva vivienda. La gente resguardada en la oscuridad de la noche levantaba tabiques, ponía techos y puertas. Antes de que el alba se asomase reveladora. (Si al amanecer no estaba puesto el techo y la puerta de la barraca, pasaba un camión que derribaba todo lo construido). Los vecinos se ayudaban los unos a los otros aunque no se conociesen; lo importante era hacerse con la casa. El padre Luis, párroco de la iglesia de San Martín impedía que se derrumbaran las barracas que tenían puesta la puerta. Los vecinos aprovecharon la cercanía con la vía del tren para arrojar allí todos los residuos. A modo de desagüe construyeron pozos muertos que desembocaban en ella, hecho que provocó múltiples conflictos con RENFE.

“La gente se fue organizando en la construcción y mejoras del barrio; se formó una comisión para recaudar fondos: todos los domingos por la mañana las personas elegidas pasaban casa por casa recogiendo dinero, no importaba cuanto fuese, aunque se había decidido que debería ser obligatorio. Gracias a esta iniciativa los vecinos de la parte de arriba de La

Perona en el año 1954 pudieron tener electricidad. Poco después también empezaría a llegar el agua corriente, aunque este proceso fue lento; muchas personas tardarían algún tiempo en disfrutar las comodidades del progreso. La parroquia también ayudó y colaboró no sólo en el desarrollo de La Perona, sino en las mejoras y la calidad de vida de sus inquilinos. Por este motivo, entre todos los vecinos le regalaron una imagen del Sagrado Corazón de

Ana María Márquez
amb el seu fill Javier Gómez,
al pati de casa
els avis en el numero 27
del barri de La Perona,
any 1968.

*Foto Antonio Gómez.
Arxiu Carmen Gómez.*

Jesús, en señal de agradecimiento.

“También fundaron una coral a la que llamaron Pastora. La coral recorría pueblos y plazas de toda Cataluña haciendo recitales; incluso obtuvieron varios premios. En el mes de mayo, La Perona se vestía de fiesta y engalanaba sus calles, la gente adornaba las ventanas y puertas

con mantones blancos, colchas de encajes y flores por doquier. El aroma y colorido daban paso a la procesión que recorría el barrio entre cantos.

“La Niña de la Puebla y el Príncipe Gitano (cantaores de la época) iban con frecuencia a visitar a sus parientes. Ese día había un gran revuelo y un aire de festividad.

“La Navidad era otra de las fechas emblemáticas de La Perona de arriba. En Nochebuena un halo de luz y de alegría parecía recorrer cada rincón de sus calles, ni siquiera aquellos más desafortunados estaban solos en esa noche larga que amanecía sin sueño. Las puertas estaban abiertas de par en par esperando la llegada de todo aquel que quisiese visitarles; a cambio, sólo había que cantarle a Jesús recién nacido y agradecer la unión, la amistad y la botella de anís del mono que iba de casa en casa tintineando al son de una cuchara, como si se tratase del más sutil de los instrumentos. El rey de una orquesta de potes y cazuelas. A medida que transcurría la noche, el grupo se iba haciendo más numeroso, se metían como podían en las casas agregándose al festejo. La vida en La Perona no era fácil; las personas que vivían en la parte de arriba de la Ronda de San Martín eran personas sencillas con vidas humildes y muchas privaciones. Trabajaban desde que el sol salía hasta el anochecer. Con un sólo interés prioritario: “sobrevivir” con honestidad y coraje para salir adelante. Ese era mi barrio, un barrio lleno de circunstancias, de sabiduría. Por eso me apena que la historia haya olvidado a tanta gente que vivió y luchó en aquellas calles. Es como si nuestras vidas, nuestros sufrimientos, nuestros sueños jamás hubiesen existido. El recuerdo de La Perona ha transcurrido en el tiempo por sus últimos acontecimientos. Por la marginación y la decadencia. Y yo me pregunto: ¿en qué nos

Diagonal Rambla del
Poblenou .
Foto Cristina Molina.
Arxiu Municipal
del Districte de Sant Martí.

convierte esto a todas aquellas otras personas que vivimos allí?, que nacimos y crecimos en aquel pueblo pequeño, donde todos eran uno y cada uno de ellos era uno de los demás.
"Una vez más los árboles no nos permiten ver el bosque.

"Carmen Gómez, una niña de La Perona que vio cumplidos sus sueños."

La Perona va perviure molts anys. El 1974 va començar l'enderroc de barraques amb el trasllat de 180 famílies a la Mina, però no va ser fins el 1989 que es va desmantellar el barri i, en els seus terrenys, anys després es va urbanitzar l'actual parc de Sant Martí.

Tots els barris de barraques han desaparegut. D'altra banda, molts d'aquells ermots entre bloc i bloc de pisos s'han urbanitzat, s'han enjardinat, i extenses zones del districte han sofert una radical transformació, no acabada encara, a la zona del Poblenou. Sant Martí continua sent el districte de la ciutat que més canvis de paisatges viu en aquests temps.

En una recent obra de Julià Guillamon, *La ciutat interrompuda*, llegim: "Molts dels escenaris tradicionals ... han desaparegut i amb ells les coordenades que feien la ciutat llegible. Paral·lelament, està sorgint una nova ciutat sense memòria, sense referents on els poders públics i els capitals internacionals imposen la seva pròpia ficció."

Habitatges i més habitatges s'escampen novament a un ritme frenètic de construcció en part del districte de Sant Martí, molt especialment al Poblenou. Una de les propostes del Congrés de Dones de Barcelona era evitar la monofuncionalitat dels barris i potenciar una ciutat de distàncies curtes, és a dir, una ciutat diversa, amb uns barris que disposin d'habitatges, de serveis, d'espais de treball remunerat per tal d'evitar els desplaçaments de la població. Cal considerar els barris com a autèntics nuclis per viure-hi, dotats de totes les qualitats de centralitat per realitzar la diversitat de les activitats diàries. Barris que contemplin diversitat d'usos, equipaments i serveis. Barris amb activitats i serveis a prop de l'habitatge, que són inseparables per a

Front Marítim, 1999.
Foto Cristina Molina.
Arxiu Municipal del Districte
de Sant Martí.

Els treballs i els seus espais

El treball reproductiu

Quan s'explica la història d'una ciutat, en la majoria de casos aquesta es circumscriu a l'escenari de l'espai públic. Poques vegades, molts poques, es traspasa la façana dels edificis dels carrers per descriure l'evolució de

Dulce Carretero Doñoro
i la seva filla Maria Povedano
Carretero, 1960.
Foto Feliu Grifols
Arxiu Dulce Carretero.

l'espai domèstic i de la seva representació, dels treballs que s'hi fan i de qui els fa, i de les relacions que hi estableixen les persones que l'habiten. Talment com si la història no els esquitxés, com si quedessin al marge de l'esdevenir social i col·lectiu.

Hi ha hagut una mena de pacte de silenci que ha invisibilitzat la divisió sexual existent en l'espai públic i en el domèstic. Hi ha hagut una mena de pacte de silenci que ha invisibilitzat el treball de reproducció i les seves múltiples i diverses activitats, ignorant qui el feia i les condicions en què es feia i es fa.

El treball reproductiu —i no ens referim estrictament a la reproducció biològica—, necessari i imprescindible per a la subsistència del col·lectiu familiar i social, tradicionalment realitzat per les dones, i també tradicionalment ignorat, ha estructurat la nostra societat, ha organitzat els nostres barris i ciutats, a partir d'un binomi indestriable: treball reproductiu - treball productiu.

Al preparar aquest llibre hem volgut donar visibilitat a algunes de les activitats que comporta el treball domèstic a partir de les fotografies que les dones hi han aportat, imprescindibles per explicar la història i el món en què vivim. Imatges que només trobem en els àlbums familiars, perquè encara preval el criteri de considerar-les irrellevants, intrascendents. D'altra banda, també hem volgut posar en relleu algunes biografies que ens revelen com transcorria la quotidianitat per a alguns sectors de població, una quotidianitat que no té res d'excepcional, però molt d'experiència compartida per altres dones. La historiografia clàssica tendeix a explicar el passat com una successió de guerres i contraguerrres, d'ocupacions i

contraocupacions, de bons i de dolents, d'herois i d'heroïnes, de màrtirs de tota mena, acompanyada de críts, proclames, paraules grandiloqüents, i al rerefons una mena de "*son et lumière*" que poca cosa ens diu sobre com vivien i quines estratègies elaboraven per subsistir les persones que ens han precedit.

Carmen Gómez, una de les participants en el grup que ha preparat aquest llibre, ens escriu la biografia de la seva àvia, Dolores Rubiño Cabrera, que havia nascut a Granada el 1920 i que va morir a Barcelona l'any 1989.

"Las mujeres han sido la otra cara importante de la humanidad. A lo largo de la historia nos fueron dejando su huella como una alfombra de coraje y sabiduría, acomodándonos el camino, para que las demás siguiésemos adelante. Aunque también ha habido generaciones y generaciones de mujeres anónimas sin ninguna trascendencia social. Pero de no haber sido por ellas, ninguno de nosotros estaríamos aquí. Son esas mujeres de delantal y de moño en la nuca, de manos encallecidas y reseca, de mirada nostálgica y avidriada. A todas ellas, también sería importante abrires una página en la historia del recuerdo.

"La señora Lola era de Granada. Llegó a Barcelona en 1940 con su marido y sus hijos huyendo de la posguerra y de la falta de trabajo. Tras vivir unos años en Pueblo Nuevo, en el año 48 su marido le compró una casa, "un chalé" le dijo. En el número 27 del desaparecido barrio de La Perona. Ilusionada, dejó su piso y cuando llegó al chalé se encontró con un terreno de 300 metros cuadrados, bordeado de árboles frutales, sin luz, sin agua. Toda su vivienda eran cuatro paredes reducidas a 20 metros cuadrados en los cuales tendrían que vivir cinco

personas, comer, dormir y asearse. La señora Lola bajó la cabeza, compró un candil y piedras de carburo para iluminarse, un cubo de aluminio con una barra de hielo para conservar los pocos alimentos que tenían y unas garrafas para recoger agua de la fuente. Se armó de coraje y honestidad y siguió viviendo. Cuando el alba aún no se había despertado ella se levantaba para ir a la fábrica, de maquinaria de tintorería, Arbós y Cía., en la calle Mallorca. Se llevaba con ella a su hijo pequeño, al que dejaba con la mujer del portero de la empresa, mientras limpiaba primero los despachos de la fábrica y después la casa de los porteros. Al acabar el trabajo recogía al niño y se iba a otras casas, donde continuaba limpiando. Ésta era mi abuela, una mujer sencilla y humilde de ojos transparentes y serenos, honrada y sumisa. Una mujer como tantas otras, una de esas que nadie recuerda por nada especial, pero que cuando estás a solas en tu vida, en tus recuerdos, de repente te aparece su cara y se te llena el alma por dentro de alegría.

"La recuerdo contando sus monedas como quien cuenta un tesoro. Lo guardaba envuelto en un pañuelo que escondía en el pecho. Cada día me compraba un yogur; de aquellos del tarro de cristal, me lo daba siempre cuando no había nadie, porque sólo podía comprar uno y éramos muchos. Ella decía que yo lo necesitaba más que los demás. La señora Lola era una mujer respetada y querida en el barrio, cualquier vecino estaba dispuesto a darle lo que necesitara cuando ella lo pedía, porque todos sabían que lo primero que haría en cuanto tuviese dinero sería pagarles. La gente, al pasar por su lado, la saludaban con admiración en la cara y cariño en la voz. No recuerdo de mi abuela una palabra de queja para nadie. Tuve el placer de estar a su lado en los últimos

La Sra. Lola era de Granada i va arribar a Barcelona als anys 40.
Foto Arxiu Carmen Gómez.

Antonia Candela, quan tenia 60 anys, rentant a la porta de casa seva. Darrere, el seu marit i el seu gendre, 1964.
Foto José Cabrera.

momentos de su vida; cada día al salir de mi trabajo cogía un bocadillo y me iba a comer con ella al hospital. Me quedaba allí hasta la hora de volver a trabajar; parecía como si tuviese un reloj en la cabeza: cuando se acercaba la hora de irme, me decía: —ya tienes que irte, venga, ¡que no llegues tarde!

“Ella estaba allí en aquella cama pero su mente estaba con los suyos, con sus hijos, con sus problemas, con lo que yo sentía, acompañándome, aunque pudiese parecer que yo la acompañase a ella. Hasta el último segundo de

su vida siguió amamantando metafóricamente a los suyos. En ningún momento la señora Lola olvidó lo que significa estar ahí entregándose. Con sus ojos llenos de luz y de amor, de dolor contenido y de tristeza oculta. A todas las señoras Lolas de la historia, gracias; gracias por estar ahí, por pasearos por nuestras venas y por haber dejado tantas huellas en el fondo de nuestras almas.

Dolores Rubiño Cabrera, mi abuela, existió.”

La *señora* Lola amb el *candil*, les pedres de carbur per il·luminar i un gibrell d'alumini amb

Parada de la Teresa,
la pollaire, al mercat de
La Unió, anys quaranta.
Arxiu Històric del Poble Nou.

gel com a nevera, va procurar per la subsistència del seu grup familiar en les millors condicions possibles, malgrat la precarietat i la falta de recursos. A més, treballava netejant els despatxos d'una fàbrica i continuava netejant altres cases. La *señora* Lola alhora cuidava com podia del seu fill, gràcies a l'ajuda d'altres dones. La *señora* Lola no era una excepció. Hi ha hagut moltes "*señoras* Lolas" en les nostres vides, als nostres barris, dones que han hagut de compaginar les activitats domèstiques amb treballs remunerats, dones que han parit, han creat vida i l'han mantinguda, i han tingut cura de les necessitats físiques i emocionals de les persones del grup familiar, fins i tot en les condicions més difícils.

Economia versus administració de la casa

María Ángeles Durán escrivia en el seu llibre, ja clàssic, *La jornada interminable*: "pocos economistas saben hoy que la *economía* u *oikosnomia* fue en su origen el nombre de una buena administración de la casa y de las cosas."

Després de la Guerra Civil, la gana va ser una constant per a àmplies capes de la població. Com ens explica la Carmen de la seva àvia Lola, comprar-li un iogurt era tota una excepció, i només li'n comprava a ella perquè no tenia prou diners per comprar-ne als seus germans. En la dècada dels cinquanta, la despesa alimentària encara era una part important del pressupost familiar. Una família obrera destina-

va, aproximadament, el 70% dels seus ingressos a l'alimentació, però en alguns barris del districte l'alimentació diària de la majoria de les criatures, segons explica Huertas Claveria, consistia en pa amb oli per esmorzar i berenar, sopes i pa per dinar, i sardines per sopar. Era l'any 1957.

Què menjàvem als anys setanta?

Gairebé vint anys després, la revista *4 cantons* publicava al mes de febrer de 1974 un estudi amb el títol *¿Qué come la gente en Poble nou?*. La revista feia entrevistes a diverses dones que compraven al mercat i també va incloure un menú i un pressupost setmanal per a quatre persones.

Una de les entrevistades responia: "Yo me conformaría con que mi marido ganara lo mismo sin tener que hacer horas extras, pero son necesarias, y vaya, vaya luego preguntándome a mí si es proporcional el sueldo con el precio de la comida... NO!!!"

Al menú elaborat per la revista, en els primers plats apareix varietat de verdures, pasta, llegums, amanides, patates, i arròs i, en els segons, hi ha ous en tres àpats, carn de vedella un sol dia, pollastre i carn de porc en un àpat, peix blanc en tres i blau en un, alternats amb fetge, bunyols, capipota... Per alimentar un grup de quatre persones, segons aquest menú, calia un pressupost setmanal de 2.800 a 3.000 pessetes.

Menjador de la família
Gorbea al barri del Clot,
als anys seixanta.
*Arxiu Municipal
del Districte de Sant Martí.*

Ana M. Márquez i Emilio Blanco, el dia de la truita, al parc de la Ciutadella, 1948.
Foto José Márquez, Arxiu Carmen Gómez.

"Estic farta de venir a la plaça, surto nerviosa i cansada;iii" comentava una altra dona entrevistada. Nervis i cansament produïts en veure els preus dels aliments. Calia fer càlculs i més càlculs per ajustar al nivell d'ingressos les compres

necessàries per alimentar el grup familiar. "Hoy el pescado —comentava una altra dona— ha sido un extra, durante la semana tendré que ponerles verduras y huevos, si no, no me llegará."

L'alimentació era una despesa que podia ser més o menys flexible, però no imprescindible, perquè totes les persones han de menjar, tot i que es podia fer de més i de menys. Hi havia, hi ha, tota una sèrie de despeses fixes que no es podien oblidar: rebuts de l'aigua, de la llum, impostos i, en molts casos, la hipoteca. Amb el menjar, tal com dèiem, es podia fer de més i de menys: menjar carn i peix cada dia o restringir-ne el consum; ahora també es podia, i es pot, menjar filet o filet de pobre, només per posar uns exemples. De vegades, moltes vegades, per fer minvar la despesa econòmica destinada a l'alimentació, seran les dones les que prescindiran de certs aliments, malgrat que altres membres del grup familiar en mengin.

Dels sabers i el bany Maria

Comprats els aliments segons els diners que administràvem, calia, en la majoria de casos, preparar-los, emmagatzemar-los o bé cuinar-los. Les cuines i els fogons són aquells laboratoris on els aliments es transformen. Per fer-ho, cal tota una sèrie de sabers, de pràctiques, desenvolupades històricament per les dones. No sobta gens saber que els laboratoris químics tenen el seu origen en la cuina i que, justament va ser una dona, Maria d'Alexandria, al segle I, qui, intentant entendre la naturalesa i els processos de la vida, combinà la teoria amb l'experimentació utilitzant els mètodes i els utensilis de la cuina domèstica. Les bases teòriques i pràctiques de l'alquímia occidental es basen en els seus escrits i 2000 anys després,

La filla de Filo Estella jugant amb la seva cuineta.
Arxiu Filo Estella.

continuem fent servir el *balneum mariae*, el bany Maria, com a tècnica culinària per escalfar lentament substàncies o mantenir-les a una temperatura constant.

Aprentent tot jugant

Per pocs recursos econòmics que es tinguessin, per moltes estretors que es passessin, el dia de Reis era una data assenyalada i abundaven, poc o molt, els regals. A les nenes nascudes a la postguerra, un any o un altre, ens va "caure" la cuineta. Una cuineta amb tota mena de detalls: els fogons, la pica, les cortines, el rellotge... En el

mínim espai es reproduïen les zones de neteja, coccí, preparació i emmagatzematge. Aquelles dissenyadores i arquitectes *avant la lettre* que des de mitjan segle XIX havien estudiat i presentat alternatives per millorar i racionalitzar el disseny de l'espai culinari haurien quedat astorades en veure representades les seves innovacions en fusta. En alguna fins i tot s'introduïen les noves fonts energètiques i els darrers avenços, com ara la nevera, quan encara no hi havia nevera a casa i, en alguns casos, tampoc hi havia llum elèctrica. La cuina, però, no anava sola, l'acompanyava un ben assortit parament: el joc de cafè, els plats, les olles... Fins i tot un joc complet per fer pícnic.

Noies al barri de La Perona,
1980.
*Fotografia de
Xavier Jiménez.*

La nena de la fotografia de la pàgina anterior, perfectament abillada amb davantal, ja s'ha posat a la "feina". Probablement compartirà el menjar amb l'amiga o germana més petita, que s'ho mira des d'un angle. Però, sobretot, l'objectiu dels seus afanys és el nino criatura que reposa o dorm al bressol. Una cuina sense nino criatura és com un "peix sense bicicleta". Ja ho deia Simone de Beauvoir: "S'aprèn a ser dona." Més enllà, en un segon pla, ordre, hi ha una altra nina, aquesta negra. En fi, el joc de la "diversitat" ja es practicava en ple franquisme.

El joc ha deixat de ser-ho

A una certa edat, abans o després, segons les capacitats econòmiques del grup familiar, el joc, per a les nenes, deixarà de ser-ho i es convertirà en obligació, una obligació, però, que es presenta com "natural". El discurs de la "naturalitat" pressuposa que les nenes-dones tenen una capacitat natural, que apareix en el mateix moment de la configuració del seu sexe, que les disposa a realitzar les feines domèstiques. En segons quins entorns, en segons quins períodes, es considerarà que la maternitat, serà l'única realització per a les dones.

En l'imaginari col·lectiu i el discurs dominant, les activitats domèstiques han estat qualificades de "naturals", ja ho hem dit. Aquesta "naturalitat", però, s'adscriu a un sexe, el femení, que tenia i té l'obligatorietat de realitzar-les. Qualsevol negativa per part de les dones era una "desviació" de la naturalesa, una aberració, una perversió. S'imposava, doncs, la domesticitat per a les dones i tot un conjunt de discursos van contribuir a fer versemblant aquesta "naturalitat", entre d'altres, el religiós, l'arquitectònic, l'higienista, el mèdic, el literari. Crides i més crides, provinents d'un ampli ventall, des dels

sectors més progressistes fins als més conservadors, intentaren de convèncer les dones que el seu espai era el domèstic i la seva realització passava únicament pel matrimoni i la maternitat.

En la imatge de la pàgina 35 veiem Àlícia Peña Picó, que havia nascut al barri de la Catedral i ben aviat va passar a viure, juntament amb la seva família, al carrer Consell de Cent, compartint casa amb els avis. Àlícia apareix a la fotografia palplantada en un escenari irreal que

Alicia Peña i nina,
anys vint.
Arxiu Alicia Peña.

pretén reproduir una de les estances d'un habitatge de tipus burgès. Nena, nina, cadira i flors componen el centre de la imatge. Alicia mira directament la càmera, la mirada de la nina es perd.

En la següent fotografia, Alicia torna a mirar directament la càmera sostenint la seva criatura.

I en l'última de les fotografies, deixarà de mirar directament la càmera, per observar la seva néta, tal com fan totes les dones que apareixen a la imatge. Tres generacions en una sola imatge. Moltes experiències viscudes entre la primera i l'última fotografia. Entremig, i amb fil de continuïtat, una història de reproducció, de cobrir necessitats físiques i emocionals, d'activitats, d'afectes, de... És, doncs, una història de creació, potser no gaire espectacular però transcendent i comuna per a la majoria de persones que han habitat i habitem la ciutat. Una història transcendent per a la continuïtat de la vida, per a la continuïtat de la ciutat. Aquesta es troba en la base de totes les històries i, sense ella, no en podem explicar cap.

Afectes, emocions i també activitats, tot un conjunt d'activitats que tenen com a objectiu satisfer les necessitats humanes i aconseguir el benestar i la qualitat de les persones del grup familiar. Aquesta activitat, el treball familiar domèstic, destinat a cuidar, organitzar, gestionar i produir des de l'espai domèstic, ha estat la part central de la supervivència humana, malgrat que és un treball invisible a efectes estadístics, de quantificació d'activitat, de creació de riquesa.

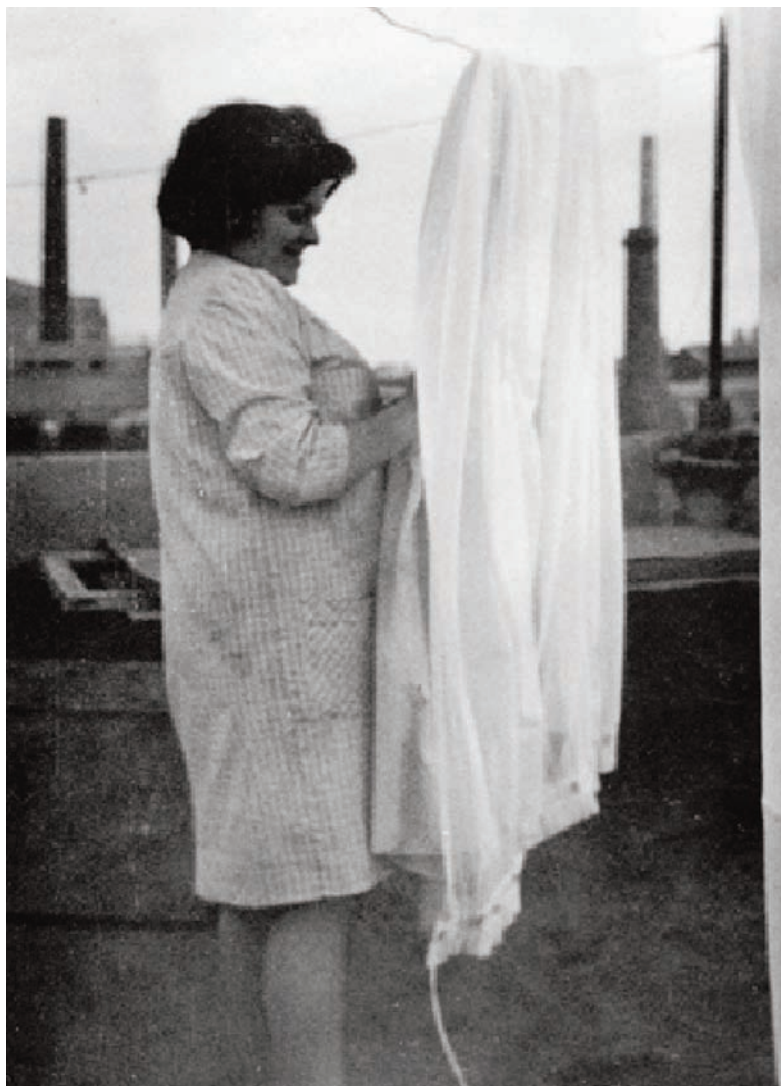
Aquesta invisibilitat, en paraules d'Anttonella Picchio, a més d'ocultar el treball domèstic i qui el realitza, amaga les relacions de producció-

Alicia Peña i el seu fill Enric.
Arxiu Alicia Peña.

Alicia Peña, amb la
seva filla, la seva néta
i una cosina.
Arxiu Alicia Peña.

Lluïsa Biosca Morales al
terrat de casa seva, carrer
Pujades 324, 1966.
Fotografia de Josep Navarro.

reproducció que caracteritzen el sistema capitalista i, amb aquest subterfugi, un problema central del sistema econòmic ha estat analitzat com una qüestió privada i com un problema específicament femení.

Economistes, historiadores, sociòlogues d'aquí, d'allà i de més enllà, des de fa anys han incorporat l'experiència femenina als seus estudis, i han desvetllat la complexitat del treball domèstic que, a més de la reproducció biològica estricta, comporta, entre d'altres coses, adquirir béns i serveis, proporcionar educació i cura als infants i a les persones, proveir l'alimentació, neteja i atendre la llar, més un llarg etcètera de gestions entre el grup familiar i la societat.

El treball domèstic és una activitat complexa que requereix aprenentatge, experiència, esforç físic i mental i que té responsabilitat sobre les persones, les condicions ambientals i els mitjans materials de subsistència. En un darrer estudi realitzat per Esade, per encàrrec de l'Institut Català de la Dona, es calcula que la mitjana d'hores setmanals a les llars de Catalunya destinades a la producció domèstica és de 53,8. L'impacte econòmic de les tasques domèstiques en el producte interior brut (PIB) de l'economia catalana representaria un augment del 65,9% del PIB català.

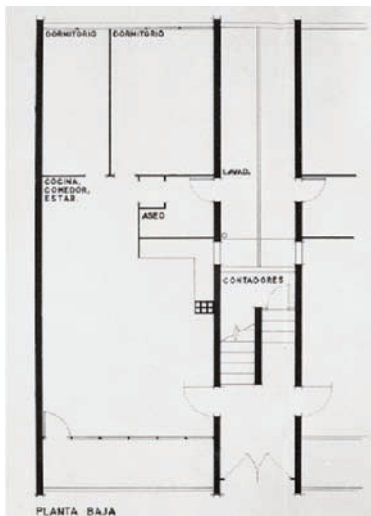
Moltes de les activitats que comporta el treball domèstic es realitzen a l'habitatge. Aquest espai ha sofert canvis, uns canvis que han anat en paral·lel al valor social atorgat al treball domèstic i a qui el realitza. En les societats preindustrials, el treball domèstic es sobreentenia com a imprescindible per a la subsistència del col·lectiu familiar i moltes de les cases populars de l'època concentren les activitats productives i reproductives. La cuina ocupava la centralitat de l'espai domèstic i era l'estança que permetia concentrar diverses persones realitzant diverses activitats alhora.

A partir de la revolució industrial, progressivament es produí l'escissió de funcions en espais

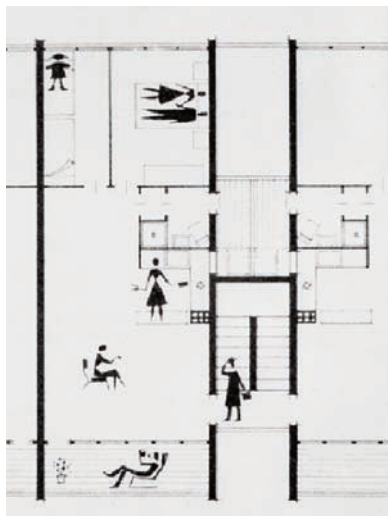
Remedios Hernández a la cuina de casa seva al carrer Guipúscoa, 1963.
Fotografia José Segura.

Plànol d'una casa del "Poblado del Sudoeste del Besós", del Patronat de l'Habitatge, construït el 1959 pels arquitectes P. López, J. Subías i G. Giráldez.
Foto Pep Parer, Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona.

diferents. Primer va ser l'aparició de les fàbriques que acollien el treball productiu, i progressivament el treball de reproducció o domèstic deixà de ser considerat treball en no ser remunerat i perdé tota consideració social. Després, els habitatges es transformaren. Si en l'etapa preindustrial acollien el treball productiu i el reproductiu, ara tendiran a concentrar només el reproductiu, especialment els habitatges de les classes benestants. La cuina patirà

una mena de desterrament que la portarà a perdre la centralitat, i també a perdre dimensions. D'una banda, emigrà a la zona més aïllada de la casa, en una mena de cul-de-sac. De l'altra, cada vegada serà més petita i estreta, amb la qual cosa només hi cap una persona treballant, ¿qui serà?

Aquesta és la tònica general, però hi ha casos que ens agradaria de comentar.

En el projecte d'allò que a l'època era anomenat "Poblado del Suroeste del Besós", el Patronat de l'Habitatge va construir, l'any 1959, 476 habitatges, segons els plànols dels arquitectes P. López, J. Subías i G. Giráldez. Hi havia tres menes de pisos segons la superfície útil. Hem triat el més petit, de tan sols 55,42 m². El pis té dos dormitoris, un lavabo i una cuina menjador sense cap separació, recuperant la centralitat de la cuina-menjador-estar, tot en una peça. Ens causa sorpresa que un habitatge públic, l'any 1959, trenqui el model que imposà la casa burgesa des de mitjan segle XIX. Això, pel que fa a la distribució de l'espai. Però la sorpresa s'atura aquí. Fixem-nos en la següent fotografia.

Els arquitectes atorguen un rol de gènere als personatges adults que han dibuixat. Aquella pregunta que ens fèiem abans, ¿qui hi haurà a la cuina?, la responen clarament els arquitectes. El ninotet que és a la cuina duu faldilles. En canvi, fixeu-vos en la persona còmodament instal·lada a la terrassa llegint: ninotet amb pantalons. Així doncs, malgrat que els arquitectes canviaren l'estructura típica de compartimentació de l'espai imperant a l'època, l'atribució de rols a cada sexe quedà inamovible.

L'accés a l'habitatge, però, mai no ha estat fàcil a la ciutat de Barcelona. L'oferta pública era escas-

sa i el preu d'un pis o casa era molt elevat per a àmplies capes de la població; va requerir tot un conjunt d'estratègies i de treballs per poder pagar el lloguer o els terminis de la hipoteca.

L'Anna Puig Jiménez, nascuda a Mingladilla, Cuenca, va emigrar a Barcelona l'any cinquanta, quan tenia vint-i-un anys. La seva germana havia emigrat primer i, quan ja va estar instal·lada, la va reclamar. Vivien a casa d'uns oncles i totes dues treballaven a l'empresa metal·lúrgica José Castelar, als magatzems. Quan l'Anna es va casar, va abandonar la feina i amb les 3.000 pessetes que va cobrar, va comprar una màquina de cosir per treballar a casa. Amb les 800 pessetes que cobrava el marit treballant en un banc, l'any 1956, no n'hi havia prou. Vivien a casa el sogre, al carrer Marroc, número 99, i l'Anna havia de cuidar sogre, marit, cunyat i cunyada. Els dinars eren en tres toms i quan arribava el seu marit, que era l'últim, ja no sabia si havia dinat o no.

Deu mesos després va tenir la seva primera criatura i pocs anys després una altra. Cuidar tantes persones ja no li va permetre continuar treballant. A la dècada dels seixanta va sorgir la Cooperativa de Vivendes del Sagrat Cor i van donar les 3.000 pessetes d'entrada. Els pisos de compra costaven 130.000 pessetes i l'Estat en sufragava 30.000. L'Anna va anar a viure en un d'aquells pisos dissenyats per Lluís Bonet, i van haver de pagar la instal·lació de la llum i la urbanització del carrer.

En moltes de les construccions de l'època, tal com explica Montse Oliva al llibre *La Pau*, el desencís es produïa una vegada s'empenyia la porta, moment en què el nou veí descobria que l'interior del seu pis no tenia res a veure amb el d'un polígon paradigmàtic i, externament, tan

ben ideat. Més aviat era un "model de desencerts. Els acabats de la cuina, el terra i les portes no podien ser més imperfectes." A més dels mals acabats, els primers pobladors del polígon també es van trobar que els pisos ni tan sols disposaven de llum ni d'aigua corrent. Durant molt de temps es van veure obligats a anar a buscar aigua a una petita font, on es formaven llargues cues. "Tot el dia havies d'anar amunt i avall amb els cubells. Gairebé era com quan estàvem a la barraca", es queixava una veïna.

Mecanització de l'espai domèstic

El primer sistema d'il·luminació que va fer servir la Lola a la barraca de la Perona va ser el carbur. Posteriorment, l'energia elèctrica anà entrant a l'espai domèstic i, amb ella, la mecanització de l'espai. És a dir, la introducció dels electrodomèstics. Un dels primers va ser la nevera. S'acabava així aquell anar i venir carretejant galledes de gel per conservar els aliments que tan sols durava un dia. El primer pas van ser les neveres que funcionaven amb gel. Després, les neveres elèctriques van fer possible la conservació dels aliments, la qual cosa permetia no haver de comprar cada dia, si més no, certs productes. Els frigorífics, el 1960, encara eren una excepció. Només n'hi havia al 4% de les llars, però ràpidament es van estendre i al final d'aquella dècada el 42,2% de les cases en tenien.

El segon equipament que en aquella dècada també va anar introduint-se a poc a poc va ser la cuina de gas; el 1960 només n'hi havia al 7% de les cases i el 1964 ja eren el 33%.

Els salaris mensuals mitjans per treballador eren el 1965 de 4.535 pessetes. En aquestes dades no sabem si també s'hi compten els salaris de les treballadores, que, com totes sabem, eren

Antonia Carretero banyant
el seu fill.
Arxiu Alicia Carretero.

Treballant a casa a principis dels anys seixanta, un cop acabada la jornada laboral.

Arxiu: Rosa María Fernández.

aproximadament un 30% més baixos que els dels homes. Històricament, ja des dels inicis de la revolució industrial, el treball de les dones ha estat considerat subsidiari del dels homes, i amb aquest argument s'ha justificat la disminució i discriminació salarial. Es considerava i es considera encara que qui té dret prioritari al treball són els homes.

Amb tot, però, comprar-se una nevera o una rentadora, per a àmplies capes de la població als anys seixanta, era un esforç econòmic important, ja fos pagat a terminis o al comptat. L'aparició d'empreses com Taurus o Pimer, amb capacitat per construir aparells segurs, manejables i a preu assequible, i la pràctica de la compra a crèdit van ser elements que facilitaren la introducció dels electrodomèstics en moltes cases dels diferents barris de la ciutat.

Alguns dels electrodomèstics alleugiran hores i feixuguesa de dedicació. No sempre, però, els aparells resultaran útils. Alguns, passada la primera novetat, es mostraran absolutament ineficaços, inoperants i es convertiran en una nosa, però el mercat creava necessitats, i feia promeses d'alliberament.

Les promeses d'alliberació que prometien els anuncis sempre s'adreçaven a les dones i ens les mostraven repapiejades contemplant amb admiració aquells enginyers mecànics que havien de fer la feina. El temps que es va guanyar amb la nova organització domèstica no va resultar, però, tan alliberador. Betty Friedan, en el seu llibre *La mística de la feminitat*, afirmava que el mite de la dona alliberada pels electrodomèstics va ser, principalment, creat per publicistes amb l'objectiu d'ampliar el mercat.

Dona i criatura
a la Perona, 1980.
Fotografia Xavier Jiménez.

Treball remunerat

El 19 de desembre de 1950, el preu del bitllet dels tramvies de Barcelona va pujar de 50 a 70 cèntims. En la Barcelona de postguerra, l'augment del 40% del preu del bitllet significava una nova despesa que desequilibrava els ajustats pressupostos de subsistència.

D'altra banda, es va fer públic que a Madrid el preu dels tramvies costaria, a partir del mes de febrer, 40 cèntims. La notícia, publicada per *La Vanguardia*, representava un greuge comparatiu i exacerbà els ànims. Pocs dies després van aparèixer octavetes amb aquest text: "Barceloní: Si ets bon ciutadà, a partir del dia 1r de març i fins que no s'igualin les tarifes de la Companyia de Tramvies amb les de la capital d'Espanya: Traslada't a peu a les teves ocupacions habituals. En el teu propi benefici, i el més ràpidament possible, fes quatre còpies d'aquesta cadena i envia-les a quatre amics diferents. Si vols ésser un ciutadà d'honor, fes-ne vuit més. Espanya una? Doncs per tots igual".

El dia 1 de març, "la Carretera de Mataró es va omplir de gom a gom d'**homes** anant i venint cap a la feina. Ja a primeres hores del matí era ben palpable que la vaga era ja un èxit. Els tramvies, tanmateix, però buits" llegim a l'article "La vaga dels tramvies de 1951" publicat a la revista *4 Cantons*.

La mateixa crònica segueix: "Al segon dia de la vaga el boicot augmentà fins arribar al 98,7% del total de viatgers normals dels tramvies de Barcelona. Va ser en aquest segon dia que els **obers** de la fàbrica tèxtil de Can Vicente Illa, aprofitant unes bigues enormes... van tallar el trànsit de la Carretera de Mataró". A les

poques hores va arribar la policia, que va detenir el treballador Josep Ruíz.

Fins aquí, segons la relació dels fets que seguim, tot eren "**homes**" i "**obers**". Una pregunta ens assalta: ¿Hi havia dones, hi havia obreres, als carrers del Poblenou? ¿Què feien les dones durant els dies que va durar la vaga dels tramvies? ¿Eren darrere de les finestres?

Seguim llegint l'article i hi apareixen alguns indicis: "Les primeres en adonar-se de la detenció del company van ser les **empleades** de l'empresa". Així doncs, ja sabem que en aquella empresa també hi havia treballadores. ¿Què van fer les empleades?: "es van posar a cridar perquè tothom anés a defensar el detingut". Nova pregunta: ¿aquest tothom inclou també tota dona? No ho sabem, l'únic que precisa la crònica respecte al gènere dels subjectes és que les dones es van posar a cridar. Curiós.

Les accions van continuar durant diversos dies i algunes empreses van parar. Una va ser la de Vicente Illa, "on treballaven entre 400 i 500 obrers". Obrers i obreres, caldria puntualitzar. Rellegint el llibre *Itineraris de les dones de Sant Martí*, descobrim una fotografia on veiem quatre dones i l'encarregat. A Vicente Illa hi havia treballadores, que eren una àmplia majoria respecte al total de treballadors contractats, tal com passava en moltes de les empreses del sector tèxtil, on la ma d'obra femenina, en alguns rams, arribava al 80%.

Continuem amb la narració de la vaga de tramvies. Altres empreses, més ben dit, altres treballadores i treballadors, no van fer vaga aquells dies. Va ser el cas de MACOSA; "a causa d'això un grup de dones que passava

Treballadores i encarregat
de la fàbrica de teixits
Vicente Illa, al carrer
de Bolívia, 1976.

*Foto Arxiu Municipal del
Districte de Sant Martí.*

per davant de l'empresa, va començar a insultar aquells treballadors" que no feien vaga.

La vaga va ser gairebé total i total va ser l'ocupació de la ciutat per part de la Guàrdia Civil i de la policia. Amb tot, el resultat del conflicte va significar la destitució del governador civil, del delegat de sindicats i del cap de la policia armada, així com també la supressió de les restriccions i, dos mesos després, la supressió de les cartilles de racionament.

Aquesta no va ser la primera ocasió en què les dones de Barcelona sortien al carrer davant l'amenaça d'un desequilibri en les precàries condicions de vida. La participació de les dones en els conflictes per mantenir la qualitat de vida ha estat una constant en la nostra ciutat. Ja des de l'etapa medieval està documentada la seva participació en els rebomboris del peix i de la carn, així com també en el rebombori del pa de l'any 1798. Quan s'anuncià l'augment del preu del pa, les dones van iniciar la revolta, que

acabà per implicar una gran part de la ciutadania i aconseguí, no només la rebaixa del preu del pa, també de la carn i de l'oli, productes bàsics en l'alimentació de l'època, i la destitució del capità general.

La participació femenina, segons ha estudiat Temma Kaplan, té molt a veure amb la responsabilitat històrica que s'atribueix a les dones, que no és altra que la de mantenir la qualitat de vida de les persones del grup familiar. En el moment que l'exercici d'aquesta responsabilitat-obligatorietat es feia més difícil d'acomplir, per encariment del preu de les subsistències, del preu del lloguer o del transport, la reacció era immediata.

En la vaga de tramvies de 1951, les dones hi van participar com a responsables de vetllar per la qualitat de vida de les persones del grup familiar i també en la seva condició d'assalariades.

Raons per al treball remunerat, més enllà dels discursos

Malgrat que el règim franquista defensava com un dels objectius prioritaris "liberar a la mujer casada del trabajo y de la fábrica y la ha devuelto al hogar donde es la reina", moltes dones durant aquells anys van continuar treballant en fàbriques, tallers, botigues, mercats, a domicili...

Les raons per fer-ho eren diverses i Alícia Peña ens explica les seves i les de la seva mare:

"Un diumenge al matí, en despertar-me, vaig notar un ambient estrany. La porta del carrer estava tancada i un soroll de trets venia de fora. Tots a casa estàvem preocupats pel que passava i no era per poc. Jo ja comptava onze anys i me n'adonava, d'aquell ambient hostil. Va esdevenir una guerra civil cruenta. Quan ja semblava que

anava acabant, van demanar la quinta del meu pare i li va tocar anar de retirada cap a França i mai més hem sabut res d'ell. Vaig conèixer la fortalesa de la meua pobra mare, que va restar amb l'àvia mig paralítica, una nena de sis anys i una altra, o sia jo, d'onze. Sense diners, car els pocs que hi havien no valien res. Sort que la mare, de jove, havia treballat a la fàbrica de teixits Rebés, del carrer Badajoz, on havia demanat una excedència i la varen tornar a admetre perquè tenia bones referències. Jo tenia plaça a l'Institut Escola però vaig deixar-ho per entrar a treballar als laboratoris Moré i poder ajudar la mare en les despeses."

Els baixos jomals dels homes, quan existien, i les dificultats de subsistència del col·lectiu familiar, tal com dèiem, obligaren moltes dones a incorporar-se al treball remunerat.

Dolores, nascuda a Santa Coloma de Gramenet en la dècada dels quaranta, als 19 anys passà a residir, juntament amb la seva mare, al barri de la Perona. Un cop casada vivia amb la seva sogra però aquesta va emmalaltir i va haver de fer un règim alimentari que amb el jornal del marit no podien sufragar, raó per la qual: "sin que él [el marit] lo supiera limpiaba casas para poder comprar los alimentos que requería mi suegra."

Anar a treballar a casa d'altri per fer feines domèstiques va ser una via d'accés a les activitats remunerades per a moltes dones. El treball domèstic, però, no estava reglamentat ni tenia cap garantia social. La seva invisibilitat i manca de control va permetre que, malgrat les polítiques de prohibició del treball remunerat a les dones casades, moltes fessin feines domèstiques o treball a domicili per poder subsistir.

Can Janas, fàbrica tèxtil al carrer Llacuna entre els carrers Almogàvers i Marroc, 1956.
Foto Arxiu Històric del Poblenou.

Castanyera del Poblenou.
Foto Arxiu Històric
del Poblenou.

Dones i jove darrera la
barra del Bar del Mercat,
del Clot 1955.

*Foto Francisco de Roa,
Foto Arxiu Municipal
del Districte de Sant Martí*

De la coerció i la prohibició

El nou estat franquista imposà tota una sèrie de mesures dissuasives i coercitives per tal que les dones que es casaven abandonessin el seu lloc de treball. El treball de les dones casades quedà prohibit radicalment en molts sectors de producció. A canvi, se'ls donà un premi, un dot, per abandonar el lloc de treball. La intenció d'aquesta normativa era promoure la natalitat. Paral·lelament, l'estat franquista criminalitzava l'avortament. La llei del 24 de gener de 1941 posava fi a l'avortament lliure i gratuït reconegut durant l'etapa republicana, i penalitzava, no només la dona que avortava, també, segons explica Mary Nash:

“...todos aquellos que practicaban abortos o proporcionaban los medios para practicarlos. Los abortistas recibían condenas muy severas de penas de prisión, multas o incluso suspensión del ejercicio de su profesión, como era el caso de los farmacéuticos que vendían productos abortivos”.

La política pronatalista no s'aturà aquí. Es donaren premis a la natalitat, que curiosament s'entregaven el 19 de març, el *día del padre*, ajudes concretes a les famílies nombroses i el “plus de cargas familiares”, que s'entregaven als treballadors casats en proporció al nombre de fills i filles que tenien.

La prohibició del treball remunerat per a les dones casades en alguns sectors de producció significava la seva paralització. Ja hem dit que, en alguns rams del tèxtil, el 80% era mà d'obra femenina. D'una banda, hi va haver empresaris que s'hi oposaren. D'altra banda, tenim constància de l'esclat de diverses vagues promogudes per les dones del tèxtil. En una d'elles participà Rosa Perolet Bosch, que vivia a la

Rosa Perolet Bosch, una de les promotores de la vaga contra la prohibició del treball de les dones casades, asseguda al pati de casa seva a la Perona.

Foto Arxiu familiar.

Perona i treballava a la Fabra i Coats de Sant Andreu. De resultes de la vaga va ser perseguida per la policia i va haver de deixar la feina. El seu nom circulà en una llista que l'impedí de treballar a cap altra empresa. Subsistí cosint a casa i fent patrons.

Treball productiu-treball reproductiu, un difícil equilibri

La fàbrica del Cànem, situada al carrer Doctor Trueta cantonada Llacuna, era una de les gran empreses tèxtils del Poblenou. La fàbrica, propietat de la família Godó, va ser creada cap al

Josefa Pérez Gutiérrez, treballadora del Cànem, des de 1913 fins a la seva jubilació el 1956.

Foto Arxiu María Sánchez Pérez.

1882 i es dedicava a la fabricació del jute, que s'utilitzava per fer sacs. Durant molt anys va ser l'única filatura de jute a l'Estat espanyol i hi treballaven més de 2.000 persones, majoritàriament dones i criatures.

María Sánchez començà a treballar al Cànem l'any 1925, quan tenia dotze anys, i l'abandonà el 1944. María, durant aquell període, va tenir tres criatures. La seva mare, Josefa Pérez Gutiérrez, també treballava al Cànem i feien tornos diferents. Mentre una era a la feina l'altra cuidava les criatures. Josefa va treballar-hi des de l'any 1913 fins a la seva jubilació el 1956.

El Cànem era una de les fàbriques que pitjor

remunerava les persones que hi treballaven. En un reportatge publicat a la revista *4 Cantons*, l'any 1974, Maria Ynglada, una treballadora de la fàbrica, explica que feia el torn de tarda i en acabar, a les deu de la nit, feia un altre torn a la factoria, també de cànem, que hi havia al carrer de Sant Joan de Malta, per completar un jornal que li permetés sobreviure.

Una altra treballadora, Zoila García, explica: "me quedé viuda muy joven, con tres niños y la suegra, y como me veía muy "apuraíca" hacía faenas por las casas." Zoila va fer tots els possibles per entrar al Cànem, ja que, malgrat els baixos jornals, el treball en una fàbrica era més estable.

Moltes dones van haver de compaginar el treball domèstic i el productiu i ho van poder fer gràcies a l'ajut d'altres dones, en una època en què no hi havia serveis que garantissin l'atenció a les criatures. Maria Ynglada continua:

"...trabajaban muchísimas casadas, casi la mayoría. Ah, pues el cuidado de los niños chicos, como no tenían guarderías, lo solucionaban dándolos a guardar en sus casas a mujeres que se dedicaban a ello. Yo misma, unos años después, estuve guardando una niña, que su madre nos dejaba antes de las 6, al irse a trabajar, y que recogía a las 2, a la salida".

En altres ocasions, van ser les germanes grans les que es feien càrrec de les criatures més petites, malgrat que haguessin d'abandonar l'escola i la seva deficient formació marginés, encara més, en el món laboral i en la societat en general.

Des de principi del segle XX, diversos col·lectius de dones, especialment el de pedagogues, clamaven per la creació d'escoles de pàrvuls i

María Sánchez Pérez, treballadora del Cànem. Va començar a treballar als dotze anys.

Foto Arxiu María Sánchez Pérez.

Treballadores de la perruqueria Isabel, als carrers Enna-Ávila, al costat de l'església de Sant Francesc d'Asís, 1948.

Foto Arxiu Isabel Soler.

maternals, pels beneficis directes, tant per a les criatures i les mares, com per a les filles grans. Molts anys després, la reivindicació de serveis que possibilitessin compaginar el treball productiu i reproductiu continuaren. A les Jornades Catalanes de la Dona celebrades el mes de maig de 1976, es demanà la creació de guarderies gratuïtes, obertes vint-i-quatre hores, la socialització del treball domèstic a través de serveis col·lectius finançats per fons públics i gestionats per la comunitat, i una ordenació urbana i construcció d'habitatges que perme-

tessin un plantejament col·lectiu de les responsabilitats domèstiques.

Carmen Gómez, una de les participants en la preparació d'aquest llibre, va haver d'abandonar l'escola als onze anys:

"A los 11 años tuve que dejar el colegio bajo el espanto de mi profesora, porque no era suficiente el sueldo de mi padre para tanta boca hambrienta. Empecé a trabajar en una peluquería de la calle Mallorca; entonces el problema laboral no existía y las aprendizas servíamos

Treballadores i clients
de la perruqueria Isabel,
d'Isabel Soler, 1947.
Foto Arxiu Isabel Soler.

para todo: para el trabajo en la peluquería, para la limpieza, para las compras y recados, incluso tenía que fregar los platos en casa de la dueña antes de comenzar a trabajar. Entre plato y plato aprendí un oficio que gracias a Dios me encantaba y con el cual me podría ganar la vida. El 11 de junio de 1971 fue mi primer día de vacaciones; mi madre me había prometido que al día siguiente iríamos a la piscina y eso me hacía mucha ilusión. Ella había empezado a trabajar hacía poco y pensé darle una sorpresa. Así que, en cuanto se fue, me levanté, limpié toda la casa a fondo, ¡pinté hasta la puerta de la entrada! y lo dejé todo impecable para cuando ella llegara. Las horas comenzaron a pasar y los niños empezaban a ponerse nerviosos porque tenían hambre. Yo me negaba a darles la comida para que no ensuciasen y estropeasen la sorpresa que había estado elaborando desde

Treballadors i treballadores
de Frigo, durant el menjar
col·lectiu que es feia cada
any, 1944.
*Foto Arxiu Maria Albadalejo
Sánchez.*

tan temprana hora de la mañana. Pero al final no me quedó más remedio que darles de comer a los niños. Mi madre no llegó. Ese día, mientras yo le cuidaba a sus hijos, le limpiaba su casa, y me entusiasmaba con la alegría de hacerla feliz, ella nos abandonó, nos dejó como quien deja olvidado un paraguas. Sin una explicación, ni una palabra. Solo nos dejó un silencio hueco, roto por el llanto de mi padre, deshecho como una vela de cera. Lo único que se le ocurrió hacer al hombre fue beber, beber y llorar, y lo siguió haciendo a lo largo de 25 años. Durante unos años vivimos en casa de unos tíos, los únicos que no salieron corriendo despavoridos ante tremenda situación. Yo seguí trabajando como si aquella miseria que ganaba pudiese paliar en algo tanto esfuerzo. A cambio

de la casa que teníamos en la Perona nos concedieron un piso en el barrio de La Mina, en San Adrián del Besós. Tenía 16 años cuando fuimos allí; me convertí en la cabeza de una familia de niños traumatizados acompañados por un padre alcohólico."

Carme Gómez es va casar, va tenir tres criatures i...

"Seguí trabajando esta vez para construir mi propia casa, con todas las repercusiones que conlleva el hecho de ser mujer y madre trabajadora (incompatibilidad de horarios, exigencias laborales, el sentimiento de culpa al ver a tus hijos como pelotas, a golpe de pito, siempre corriendo, teniendo que dejarlos mientras que ellos te suplicaban que no lo hicieras. Y además, acarrear con una segunda familia cargada de problemas y conflictos).

"A los 36 años decidí que ya me tocaba a mí; me fui a la Escuela de Adultos de San Martín y me puse a estudiar, porque quería escribir: mi ilusión ha sido y es conocer la ortografía, ese es el único complejo que he tenido."

Certificat de bona conducta moral, pública i privada, expedit per la Jefatura Superior de Policía.
Foto Arxiu Assutzena Ginés.

Legislació i pràctiques empresarials

Per aconseguir un treball calia tota una sèrie de requisits, com ara, un certificat de bona conducta "moral, pública i privada" que expedia la Jefatura Superior de Policía. Aquest és el cas d'Assutzena Ginés Ginés; per exercir la seva professió d'auxiliar tècnic sanitari l'any 1964 va haver de menester el certificat. Assutzena era soltera.

En el cas de les dones casades, necessitaven una autorització del marit per ser contractades per una empresa. El marit podia fins i tot cobrar personalment el jornal de la dona. L'empara

Assutzena Ginés Ginés a la feina a la Clínica Infantil del Nen Jesús de Ca n' Oriach, avui Parc Taulí, 1968.

Foto Arxiu Assutzena Ginés.

Infermeres fisioterapeutes de l'Hospital Clínic de Barcelona, any 1969.

Foto Arxiu Assutzena Ginés.

Treballadores de la casa
d'alta costura
Pedro Rodríguez
1978.
Foto Jordi Soteras.

legal de la submissió de la dona envers l'home era l'article 57 del Codi Civil, que establia que "el primer deber de la mujer casada es el de la obediencia al marido" i el *marido* tenia tots els poders, la pàtria potestat sobre les filles i fills i també fixar el domicili conjugal. Tot un cúmul d'entrebancs legislatius procuraven que la dona es quedés a casa, que no tingués una feina remunerada i, alhora, la pressió psicològica i social d'institucions com la Secció Femenina contribuïen al discurs de la domesticitat. Amb tot, i malgrat els discursos, la realitat, tal com

veiem, va ser una altra per a les dones de les classes populars que, per gust o per força, es veïeren impel·lides al treball remunerat i a crear estratègies per poder combinar-lo amb el treball domèstic.

L'any 1975, la Ley de Relaciones Laborales establia que "los derechos y obligaciones establecidos en la legislación laboral afectarán por igual al hombre y a la mujer" i eliminava la clàusula de l'autorització marital per accedir a un lloc de treball remunerat: "la mujer,

cualquiera que sea su estado civil, podrá convenir toda clase de contratos de trabajo y ejercitar los derechos correspondientes en iguales condiciones que el varón, inclusive la percepción de su remuneración. A igualdad de trabajo percibirá las mismas retribuciones". Però, malgrat la llei, les empreses van continuar discriminant les dones casades i la diferència de jornals entre homes i dones va ser una constant en molts rams de producció.

"Las mujeres de los trabajadores de Olivetti por

Treballadores de la casa
d'alta costura Pedro
Rodríguez tancades a
l'empresa per reivindicar
condicions laborals millors,
juny 1978.

Foto Jordi Soteras.

Pancarta a la plaça de Catalunya, 1981.
Foto Arxiu Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona.

el mantenimiento de los puestos de trabajo", deia la pancarta penjada a la plaça de Catalunya al mes de juny de 1981. L'empresa s'havia fundat l'any 1929; la factoria estava situada al carrer Castillejos 87-89 i les oficines a la Via Laietana. L'any 1941 es creà una nova seu a la plaça de les Glòries.

Dedicada a la fabricació de màquines d'escriure, a Olivetti, en la dècada dels anys setanta, hi treballaven unes 3.500 persones i la jornada laboral era de nou hores diàries, és a dir, 45 hores setmanals. La mitjana del jornal oscil·lava entre les 18.000 i les 19.000 pessetes mensuals. Les dones guanyaven el mateix que els homes per fer el mateix treball, però a una dona casada no li donaven feina i les que van entrar a l'empresa

solteres, quan es casaven, eren vistes amb marcada prevenció i els feien la vida impossible, cosa que provocava de manera indirecta l'abandó del lloc de treball. L'any 1974-75 esclata el conflicte, que durarà mesos, per les negociacions del conveni col·lectiu. Les conseqüències van ser la suspensió de sou i feina i l'acomiadament de més d'una cinquantena de treballadores i treballadors.

Durant els anys setanta i els posteriors, una part important de les empreses històriques del districte seran desmantellades. Les fàbriques Oliva Artés, Can Felipa, Conesa, La Indústria Botonera JMS, Iberia, Letona, MACOSA, amenacen amb acomiadaments i expedients de crisi. El conflicte

Treballadores i treballadors dels tallers Oliva Artés, convertida l'any 1973 en cooperativa.

Foto Arxiu Històric del Poblenou.

esclata. Un dels punts claus serà el manteniment del lloc de treball, uns jornals que s'adeqüin a l'increment del cost de la vida i evitar els desplaçaments cap a altres zones. L'any 1973, les treballadores i treballadors d'Oliva Artés, després del tancament de l'empresa van constituir la soci-

etat cooperativa TOASCI, Talleres Olivartés, Sociedad Cooperativa Industrial, i van reiniciar la fabricació de maquinària, premsadores, de tall, d'extrusió... en les naus situades al carrer de Pere IV, número 273.

La diferència de jornals entre homes i dones en

Fabrica Folch. 1987

Foto Xavier Ripoll

Arxiu Històric del Poblenou.

la dècada dels setanta era entre un 25% i un 50%. Alguns dels motius que repercutien en la baixa remuneració de les dones era la manca d'especialització, el fet d'ocupar llocs de poca responsabilitat, la limitada permanència en una mateixa feina, la discriminació en la formació i en la promoció i la dificultat de compaginar les tasques domèstiques amb el treball remunerat. D'altra banda, era pràctica comuna en moltes empreses establir categories diferents per a homes i dones, encara que el treball fos el mateix.

Igualtat salarial

Les treballadores de l'empresa A. Puig S., dedicada a la fabricació i distribució de productes de perfumeria, van posar al descobert la discriminació laboral que patien les dones. La planta de producció, distribució i els laboratoris eren a la vora del Besòs, al carrer de Potosí número 26. L'any 1990, A. Puig es fusionà amb Mirurgia, situada al carrer Mallorca, del districte de Sant Martí.

La firma A. Puig SA practicava dues variants de

discriminació salarial. Una: establia sous diferents, amb una diferència que oscil·lava entre 15.000 i 10.000 pessetes, entre homes i dones que estaven a la mateixa categoria. Dues: encara que realitzessin el mateix treball, l'empresa establia categories professionals diferents: els homes entraven a la d'"indústria", les dones a la d'"activitats complementàries". L'estiu de l'any 1976 esclata el conflicte per l'equiparació salarial. Van passar molts estius i l'any 1989 va irrompre novament el tema; no hi ha acord entre les treballadores i l'empresa i s'inicia el procediment de conflicte col·lectiu. Una de les octavetes que es difonien aquells dies deia: "Las mujeres de la empresa A. Puig S.A. estamos discriminadas. Una oficiala de 1ª o 2ª con 18 años de antigüedad cobra 20.000 Ptas. menos que un peón con una antigüedad de un mes".

Van ser anys i anys d'informes, de judicis i de sentències, i les treballadores de Puig van haver d'arribar al Tribunal Constitucional, que, finalment, l'any 1994 va reconèixer el dret de les treballadores a no ser discriminades. La sentència del Tribunal Constitucional del 28 de març de 1994 significava un pas cap a la igualtat de tracte en reconèixer el dret a cobrar el mateix salari, no només per un treball igual, sinó per un treball d'igual valor.

Anna Rodet, a la revista *Ca la dona*, del 7 de juny de 1990, es feia ressò de la discriminació laboral de les dones de Puig SA i escrivia:

"La lluita contra la desigualtat salarial no és només una qüestió de justícia social. La discriminació laboral sexista és un dels mecanismes encarregats de frenar i dificultar la incorporació de la dona al món laboral. No és l'únic. La inexistència de serveis col·lectius i la convicció general que a les dones ens correspon, con si d'un

càstig diví es tractés, la cura i educació de les criatures i totes les tasques domèstiques, fa que la nostra incorporació al món laboral representi una sobrecàrrega de feina brutal.”

Treballadores de l'empresa
A. Puig, S.A.
10 de març de 1994
Foto Avant.

Espai polític

Un barri, una ciutat per viure-hi

A partir dels anys setanta, la frase “Volem un barri per viure-hi” va aparèixer escrita en moltes pancartes penjades als carrers de la ciutat. També era una frase que posà text i veu a moltes manifestacions i, encara a hores d'ara, és la síntesi que hem sentit en més d'una ocasió a les persones que van participar i participen en els moviments veïnals.

“Volem una barri per viure-hi” sintetitza una idea, un model de ciutat que s'adeqüi a les necessitats de la vida quotidiana, en la qual l'existència de serveis i la seva qualitat i proximitat al lloc de residència sigui una prioritat.

Aquest és un model que s'oposa radicalment a la pràctica urbanística iniciada als anys cinquanta, que consistí en la creació de polígons, ja fossin residencials o industrials. Polígons residencials on blocs i més blocs de pisos s'enlairaven a corre-cuita, tant per part de la iniciativa privada com de la pública, de vegades amb materials de baixa qualitat, de vegades amb greus problemes estructurals i, un cop enllestits els habitatges, constructores privades i institucions públiques “desapareixien” i deixaven sense urbanitzar carrers i places, oblidant-se dels serveis promesos.

Mobilització per aturar la construcció d'habitatges a la Plaça dels Porxos, maig del 1982. Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

Nen davant un dels arbres tallats per iniciar la construcció d'habitatges a la Plaça dels Porxos, 1982.
Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

“Volem un barri per viure-hi” rebutjava el model de ciutat que s'estava construint i alhora exigia un canvi en la manera de fer ciutat, fent explícita la voluntat de participació dels diferents agents socials en el procés de construcció. El fer ciutat no podia restar en mans de les immobiliàries ni dels despatxos municipals o ministerials. Ciutadans i ciutadanes exigien implicar-se en el procés de participació ja que, en definitiva, la ciutat, a més d'un bé econòmic, també és un bé social per a aquells i aquelles que hi resideixen.

A partir dels anys seixanta del segle XX, veïnes i veïns dels diversos barris del districte prengueren un paper actiu a fer de la ciutat un espai habitable, a aconseguir uns barris per viure-hi, i no es conformaren només amb l'espai públic; volgueren també incidir sobre l'espai domèstic i les relacions que s'hi establien.

Amb motiu de la celebració dels 25è aniversari de l'Associació de Veïns de Sant Martí de Provençals, Manuel Martínez Martínez, el seu president, declarava:

“El papel de la mujer ha sido decisivo. Participando, convocando y divulgando los acuerdos de la asociación de vecinos, extendiendo las movilizaciones, recogiendo miles de firmas por el tema de la línea de metro, la rambla Guipúzcoa, la viviendas del Textil, la plaza de los Pórticos... dando valor y coraje a todos.” Sant Martí de Provençals no era una excepció. En tots els barris del districte, les dones van prendre part activa en les mobilitzacions per millorar la qualitat de vida.

Pel seus rols d'agent reproductiu, productiu i de gestió comunitària —tres activitats absolutament interrelacionades—, les dones han estat

La policia a l'aguait en una concentració contra la destrucció de la Plaça dels Porxos, 1982.
Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

protagonistes en la història més immediata de Sant Martí i han contribuït a fer de l'espai urbà una ciutat habitable, un espai per a la relació. Les seves pràctiques col·lectives i la capacitat de mobilització han produït realitzacions concretes: guarderies, semàfors, parcs, escoles de persones adultes, reivindicació d'habitatge públic i un llarguíssim etcètera. Mitjançant el desenvolupament d'experiències individuals i col·lectives han construït ciutat, han fet política i han posat al descobert conflictes de gènere. Amb la seva participació en moviments socials, amb l'ocupació dels espais públics, han qüestionat el rol que les adscribia a un espai concret i que havia de ser l'únic: el domèstic. Els moviments urbans, amb una clara presència femenina, van reubicar els poders públics i el projecte de ciutat en un escenari polític, reclamant el dret a la ciutat.

Otilia Martínez en la manifestació contra la destrucció de la Plaça dels Porxos, moments abans de ser agredida per la policia, 1982.
Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

María Ángeles Muñoz,
a la porta del jutjats,
novembre del 1976.
Foto Pilar Aymerich.

Jo també sóc adúltera

María Ángeles Muñoz, veïna del barri del Besòs, s'havia casat l'any 1969 i, dos mesos després de néixer la seva filla, el marit va desaparèixer. En va tornar a tenir notícies, sis anys després, per via judicial. La demandava per adulteri i li reclamava la tutela de la criatura. Segons els articles 449 i 450 del Codi Civil, la demanda podia significar una condemna de sis anys. El dia 12 de novembre de 1976, Ángeles Muñoz havia d'entregar la seva filla al jutge per ser donada en custòdia als avis. Per impedir-ho, aquell dia a la porta dels jutjats es van concentrar unes cinc-centes dones dels col·lectius feministes. Poca estona després va arribar la policia. La revista *Vindicación Feminista*, del dia 1 de gener de 1977, en feia la crònica: "un par de jeeps antidisturbios con sus mejores galas y sus mejores intenciones pacíficas ... animaron a la ya ronca concurrencia. Hay que hacer notar que el envío era la flor y nata del cuerpo: caballeros de muy buen ver que coquetearon abiertamente con las presuntas adúlteras que allí nos habíamos congregado." De moment, es va aturar l'entrega, però posteriorment la policia va anar diverses vegades al domicili de María Ángeles Muñoz per emportar-se la nena. Veïnes, veïns i diversos col·lectius s'hi

oposaren, a la porta de casa d'ella. El cas i la consigna s'escamparen per tota la ciutat. El dia 15 de novembre, a la plaça de la Catedral, hi va haver una concentració en suport de María Ángeles Muñoz que després anà cap a la Rambla. El flux quotidià de la Rambla es va veure interromput per milers de persones i també per la presència de la policia, que mostrà una actitud no tan "galant" com la que havia exhibit en l'ocasió anterior.

Aquest cas posava en evidència la discriminació de les lleis envers les dones i trobà un ampli ressò en diversos sectors de la societat civil, molt sensibilitzada per l'impacte que va tenir l'organització de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona. Una de les comunicacions presentades versava sobre la necessitat de reformar el sexista Codi Civil. D'altres posaven al descobert la necessitat de crear serveis que fessin compatible el treball remunerat i el treball reproductiu. Les guarderies eren un factor clau i des de diversos col·lectius dels barris de la ciutat s'inicià una campanya per reivindicar-les.

Serveis

La Vocalia de Dones de la Verneda Alta clamava per la gratuïtat de les guarderies i l'ampliació de l'horari, que cobrés les vint-i-quatre hores del dia "para que las mujeres que trabajan no tengan que hacer verdaderos experimentos para combinar los horarios de las guarderías con los de la salida de las empresas."

Les dones de la Verneda exigien, a més, una educació "que borre las diferencias de papel masculino y femenino." I clamaven perquè s'introduís l'educació sexual a tots els nivells de l'educació.

Escola de Persones Adultes

Aconseguides algunes de les fites de la lluita per l'escolarització de les criatures i el dret a una educació pública de qualitat, la lluita pel dret a l'educació de les persones adultes es convertí en un dels eixos prioritaris d'acció i socialització per a moltes dones. Les escoles de persones adultes es van convertir en un espai de dones.

Anar a l'escola de persones adultes va significar per a moltes accedir a una formació que no havien tingut. En molts casos, quan els recursos econòmics del grup familiar eren migrats i no es

podia mantenir l'educació de totes les criatures, es donava prioritat als estudis dels nens. Les nenes, en canvi, eren enviades ràpidament al mercat laboral, tan aviat com la legislació ho permetia, fins i tot abans. Algunes abans dels catorze anys, edat permesa per incorporar-se al món laboral, i quan hi havia inspeccions les amagaven.

En d'altres ocasions, si la mare tenia una feina remunerada, la manca de guarderies va tenir com a conseqüència que algunes filles grans van haver d'abandonar els estudis per cuidar les germanes i germans més petits.

Manifestació a la plaça de Sant Jaume, curs 1977-78.
Foto Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí.

Per això, ja adultes, quan la seva situació personal i familiar els ho va permetre, van ser unes aferrissades defensores de la creació i del manteniment d'aquests espais.

"Los inicios de la Escuela de Adultos —llegim a *Historia de la Escuela de Adultos*, escrita per diverses alumnes de Graduat de l'escola, el curs 1984-1985—, tuvieron lugar en 1978, cuando en el barrio de Sant Martí de Provençals la Asociación de Vecinos se interesó por el edificio Gaudí; antigua residencia de la Sección Femenina. Este edificio iba deteriorándose con el paso del tiempo y la A. de V. solicitó que fuese cedido al Ayuntamiento, para que éste a su vez lo cediese al barrio como edificio cultural, con guardería, escuela de adultos..."

Les classes, aquell curs, es van iniciar amb vint persones i el professor treballava de manera gratuïta, sense cap retribució.

El curs següent una mobilització d'àmbit de ciutat, convocada per la Coordinadora d'Escoles de Persones Adultes, aconsegueix que, a la

Verneda, el Ministeri d'Educació hi assigni una plaça de professorat, la qual cosa, de retruc, significava el reconeixement de l'escola.

El nombre d'alumnes creixia i creixia. Aquell curs ja eren 120 persones les matriculades i continuava la reivindicació de la cinquena planta de l'edifici Gaudí com a escola. Optaren per fer les classes al carrer, a la Rambleta, davant la caserna de policia. Els curs 1980-81 s'inicià amb 400 persones matriculades i la manca de professorat afectà directament la qualitat de l'ensenyament. S'havien reconegut i creat escoles però no hi havia finançament per tirar-les endavant, és a dir, no hi havia voluntat política per dotar de més pressupost econòmic l'ensenyament públic per a les persones adultes. Sovint les mancances es cobrien amb voluntarisme però novament s'ocuparen els carrers i s'aconseguien més professionals, però sempre a un ritme inferior al del nivell d'inscripcions, que el curs 1983-84 superava el miler de persones.

Anar a l'escola representà "abandonar", si més no parcialment durant unes hores, les cuines, els plats i les olles i les múltiples gestions i responsabilitats domèstiques. Era, en definitiva, una esquadra, una revolta contra els rols domèstics tradicionals que recloïen les dones en l'espai domèstic i, en més d'una ocasió, va comportar l'enfrontament amb membres del col·lectiu familiar. La nova situació forçava un canvi de mentalitats.

Les escoles de persones adultes van ser un espai conquerit per les dones i es van convertir en centres per a la formació, la cultura i la trobada. Aquesta va ser una doble batalla: primer en l'entorn familiar i després aconseguint els recursos de les administracions per fer-les possibles.

Classes al carrer per reivindicar un espai en condicions per a l'Escola de Persones Adultes. Foto Arxiu Escola de Persones Adultes de la Verneda.

Manifestació pel Centre d'Educació de Persones Adultes, La Verneda-Sant Martí. Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

Habitatge digne

"Sublevación popular en el Besós" és el títol d'un article escrit per Maite Goicoechea a *Vindicación Feminista* el dia 1 de juliol de 1977. El mal estat de conservació de les aproximadament 5.000 cases construïdes encara no vint anys abans pel Patronat de l'Habitatge i la nul·la resposta de la institució als requeriments presentats des de feia anys van ser la causa del rebombori. Assemblees, tancament d'establiments públics, manifestacions, talls de carrers i barricades, i ocupació de les oficines del Patronat de l'Habitatge van ser algunes de les accions. La mobilització va tenir una important resposta col·lectiva i el protagonisme de les dones va ser important. Les dones i veïns s'organitzaren de manera espontània, al marge de l'Associació de Veïns, que mantenia una posició oficialista. Es van crear comitès en cadascuna de les zones en què estava dividit el barri.

El dia 13 de maig ocuparen la seu del Patronat. "Llegamos con las manos cruzadas, nuestro bolso y tan pizpiretas pensando que el encierro duraría unas horas. Luego, al encontramos con aquellas "vacaciones" improvisadas, nos vimos

obligados a organizar metódicamente la resistencia." Els primers dies menjaven entrepans però després van fer una crida des de la ràdio demanant menjar calent i va començar a arribar, no només en grans quantitats, sinó també en qualitat. Canelons, paelles, pollastres rostits... Van organitzar un rebost i una cuina amb camping-gas, un torn de neteja... i després de setze dies van aconseguir alguns dels punts de la plataforma reivindicativa. Després dels setze dies algunes dones declaraven: "Ha sido la mejor lección de nuestra vida. Aunque no consigamos nada, la experiencia comunal ha sido un éxito. Nos hemos conocido, respetado, ayudado. Hemos tomado conciencia de que hay que plantarle cara al que nos extorsiona."

Tancada de dones del barri del Besòs de Barcelona a causa dels desperfectes dels habitatges.

Foto *Vindicación Feminista*, 1 de juliol de 1977.

Reunió de veïnes i veïns del barri del Besòs, al Patronat de l'Habitatge.

Foto *Vindicación Feminista*, 1 de juliol de 1977.

Manifestació reivindicativa a la Maresma per exigir la millora de les condicions de vida al barri, 1981
Foto Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí.

Espai públic

Com explica Josep Maria Huertas Claveria, a la dècada dels anys seixanta, en els barris de promoció pública, també en els de promoció privada, era comú que els equipaments arribessin molt més tard que la construcció dels habitatges, a remolc de les protestes populars. Durant els primers anys no hi havia escoles, ni centres sanitaris; l'estat urbanístic dels carrers, els espais verds i els entorns era lamentable. Molts d'aquests barris s'havien construït en zones que abans eren camps, lluny de qualsevol altre nucli, i el transport públic era pràcticament inexistent.

“En aquell temps —explica l'Anna Puig— molts serveis: mercat, metges, banc... estaven a la banda de dalt de la Gran Via. Nosaltres vivíem a la de baix i quan van començar les obres d'aquesta via no podíem travessar-la perquè el fang no ens deixava passar. Vam començar les dones a dir que ja n'hi havia prou, que ens habilitessin un pont, una passarel·la per poder passar. I vam anar a entrevistar-nos amb l'arquitecte director de les obres. El primer dia, com “es natural”, no ens va rebre; el segon dia, gràcies a l'ajut del porter de l'edifici, que ens va dir

Plantada d'arbres. Acció del Pla Popular de 1978 en demanda de zones verdes, escoles, equipaments, sanitat, semàfors..., 1978.

Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

a quina hora arribava, ens vam colar al seu despatx i l'esperàrem. La sorpresa va ser majúscula però va acceptar de fer-la [la passarel·la], només en la part que afecta la zona del Ministeri d'Obres Públiques. Hi havia una altra part que assumia l'Ajuntament. I vam fer el mateix. L'arquitecte va veure des del seu despatx aquella munió de dones i va dir que ens rebria a la una, calculant que hauríem d'anar a fer el dinar. Però ja ho havíem previst, i ens vam esperar. Finalment vam tenir la passarel·la, amb llum.

"Haver aconseguit la passarel·la ens va animar a continuar i vam demanar que ens enllumenessin i ens asfaltessin els carrers que ja havíem pagat. En aquell moment l'alcalde era en Porcioles. Cada nit sortíem al carrer, fèiem una volta al barri i tallàvem el trànsit. Una nit va arribar la policia i van detenir una persona que després d'algunes hores van deixar anar i es van comprometre que en quinze dies asfaltarien els carrers. No va ser així i una revetlla de Sant Joan vam parar la Gran Via i Pere IV. L'acció va tenir molt de ressò i als pocs dies els carrers ja estaven enlluminats.

Volem un barri més net.
Campanya del Pla Popular
de 1978.

*Foto Arxiu Associació
de Veïns de Sant Martí.*

“Amb aquesta experiència vam crear l'Associació de Veïns Paraguai-Perú, ja fa vint-i-cinc anys, i actualment en sóc la presidenta. El barri ha canviat molt, ha millorat molt. Amb col·lectius d'altres barris del districte vam aconseguir també aturar el projecte de via ràpida que havia de passar per Rambla Prim. La urbanització de la Rambla va significar un canvi importantíssim. Abans, quan acompanyava el meu nét a escola, havia de travessar el passeig, i les rates i les xeringues eren una presència constant. Amb tot, m'agrada molt més la part

de baix de Rambla Prim, la que es va urbanitzar primer. La nostra part va ser urbanitzada el 92.”

En la fotografia veiem l'Anna en un dels actes per reivindicar que es cobreixi la Gran Via i es converteixi en un passeig. Era el 17 de juny de 1998. En un fulletó publicat per la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona llegim:

“Amb la voluntat de fer unes ciutats cada dia més humanes i més obertes a les necessitats de

Removent terres a la Gran Via
per fer-hi l'autopista de
Mataró.

*Foto Arturo Puente. Arxiu
Històric del Poblenou.*

Ana Puig en un miting per reivindicar la cobertura de la Gran Via, juny del 1998.
Foto Arxiu Associació de Veïns Perú-Paraguai.

les persones, s'ha programat l'actuació de remodelació d'aquest tram de la Gran Via de les Corts Catalanes. Una remodelació que reorganitzarà la trama urbana d'aquest barri donant prioritat a les alternatives que millorin la qualitat de vida a l'entorn."

Aquesta voluntat de fer ciutats més humanes i més obertes a les necessitats de les persones primer va ser un desig, un desig manifestat durant dècades que, en alguns casos, les institucions han recollit.

Ciutat accessible

La ciutat que s'anava construint des de final dels cinquanta, una ciutat de polígons residencials i laborals, incrementà les necessitats de mobilitat de la població. La política institucional sobre mobilitat donà prioritat a la construcció de vies ràpides que facilitaven el desplaçament en vehicle privat. La xarxa de transport públic, autobusos i metros, no creixia amb la mateixa proporció i no cobria les necessitats de desplaçaments de la població. Els tramvies van ser eliminats. Anar al centre de la ciutat, a algun altre barri

Pancarta per la cobertura de la Gran Via.
Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

Acte reivindicatiu, por sevillanas, per una ciutat més accessible, i que doni prioritat al transport públic i a les persones.

Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

del districte, era una despesa de temps, d'energia i de diners. L'accés a la mobilitat és un element de llibertat ciutadana. La seva insuficiència pot discriminar l'ús de les ofertes urbanes i també l'accés al món laboral.

Com explica la geògrafa Joos Droogleever: "Els suburbis són mons de dones, per a dones i contra les dones. Els suburbis formen la materialització tradicional de la divisió del treball per gèneres, entre els homes que porten el sou a casa i la dona que té cura de la casa, i alhora reforcen aquesta divisió. Al mateix temps ... l'alt cost de la vida (casa, consum, transport) en els suburbis debilita aquesta divisió del treball. El treball remunerat és necessari per a les dones dels suburbis i, al mateix temps, impossible."

Des d'alguns barris l'accés als béns de la ciutat era difícil, dificultat que s'incrementava si la capacitat de mobilitat era reduïda.

Reivindicació d'un ambulatori al barri de la Maresma.
Foto Arxiu Associació de Veïns Besòs.

La Maite Collelldemont, nascuda el 13 de novembre de 1949, va patir la pòlio als quatre anys. Les seqüeles de la malaltia li van impedir de caminar.

"Haver de viure en un segon pis sense ascensor i dependre d'altres persones per sortir de casa és veure passar la vida a través d'una finestra. Reconec l'esforç dels meus pares i germans per pujar-me i baixar-me en braços per aquella estreta escala, perquè jo pogués veure el món exterior."

"Encara que aconseguia sortir de casa, la ciutat era un munt de barreres, llavors els carrers no tenien passos de vianants amb rebaix, tots els llocs públics i privats estaven plens d'escaleres, no hi havia transport públic accessible i havia de dependre d'algú per poder-me desplaçar a certs llocs. Tot comportava un immens esforç."

Disposar d'un vehicle propi li va resoldre alguns dels problemes de mobilitat i va poder relacionar-se amb altres persones:

"Als 18 anys vaig conèixer un grup de persones que eren membres de Fraternitat. Tenien una discapacitat com jo però la seva vida era molt activa, realitzaven diferents activitats, tant culturals, com recreatives. Vaig començar a col·laborar amb elles; totes plegades intentàvem que hi hagués un canvi de mentalitat per eliminar les barreres arquitectòniques i que si se sortia de casa ens podíem integrar més a la societat.

"Gràcies a la gran labor del moviment associatiu de les persones amb discapacitat de Barcelona, la ciutat s'ha anat transformant i són evidents les millores realitzades, però encara quedaven moltes coses per fer en els barris, en

Cansats i cansades de no poder arribar fins a l'aigua, la Vocalia de Persones amb Disminució, decideix l'any 1996 iniciar una campanya reivindicativa.

Foto Vocalia de Persones amb Disminució. Associació de Veïns de Sant Martí.

el nostre entorn més immediat, que és on tenim les nostres relacions personals i socials, per la qual cosa vam decidir fer escoltar la nostra veu, creant el 1991, la Vocalia de Persones amb Disminució de l'Associació de Veïnes i Veïns de Sant Martí de Provençals.

“Una cosa que ens preocupava molt era que, a la platja, una persona en cadira de rodes no podia accedir fins a l'aigua, s'havia de quedar a molts metres de distància, no es podia banyar o veure com ho feien els seus familiars i amics, i des de la Vocalia es va impulsar l'any 1997 l'adaptació de la platja de Sant Martí, fins a la mateixa aigua. Va ser una experiència pionera a Catalunya, amb una prova pilot amb passeres de fusta enrotllables, plataformes, dutxes amb cadira, etc.”

Festa a la platja l'any 1999.
Foto Vocalia de Persones amb Disminució. Associació de Veïns de Sant Martí.

Fer dels barris espais per viure-hi ha estat un dels objectius dels moviments socials, en els quals les dones han tingut un protagonisme destacat. Plaça dels Porxos. Foto Arxiu Associació de Veïns de Sant Martí.

Des dels anys seixanta les dones han apostat per un barri, una ciutat per viure-hi, amb els serveis propers i uns espais públics que facilitin l'estada, la trobada, l'intercanvi, l'heterogeneïtat. Una ciutat de distàncies curtes, la diversitat de funcions en el mateix territori i l'accessibilitat al transport públic fan possible la combinació entre treball remunerat i no remunerat, i la realització de les diverses accions que comporta la vida quotidiana.

Nomenclàtor

El nomenclàtor forma part de la memòria oficial de la ciutat. El percentatge de noms de dones que hi apareix és molt migrat, gira al voltant del 5%. Però al districte de Sant Martí, des de fa anys hi ha hagut una persistent demanda, per part del Consell de les Dones del districte, de donar noms de dones a alguns carrers, jardins o places del barri. Sant Martí és el districte que més noms de dones ha incorporat al nomenclàtor de la ciutat. Des de l'any 1994 se n'hi han incorporat disset, tot un rècord si ho comparem amb els que ja existien anteriorment. Una de les maneres de fer-los visibles, de sentir-nos inscrites i representades en els nostres territoris, és justament aquesta, donar valor a l'aportació que han fet algunes dones a l'esdevenir de la societat.

Angeleta Ferrer, plaça d'

"Tota la meva actuació ha estat entregar-me a l'escola amb passió i dedicació sense reserva; era mestra i universitària, no tenia l'ocupació d'unes hores, era una entrega exclusiva." Amb aquestes paraules, Àngels Ferrer i Sensat, filla i néta de pedagogues, sintetitza la seva vida professional. Als setze anys ja feia de mestra: ajudava la seva mare, Rosa Sensat, en l'ensenyament de persones adultes. Posteriorment, aconseguí el títol de magisteri en un any i tot seguit començà la carrera de Ciències Naturals. Tot just llicenciada exercí durant set cursos com a professora ajudant en una càtedra vacant de la mateixa facultat. Així doncs,

Àngels Ferrer i Sensat va ser una de les primeres professores universitàries. Paral·lelament, portà el servei d'orientació i activitats de Ciències Naturals en els Grups Escolars des del Museu de Ciències Naturals, orientant els mestres sobre la didàctica a l'escola primària. L'any 1932 s'incorpora a l'Institut Escola, del qual formà part del professorat fins l'any 1939. Aplicà com a mètode el "primer tocaré, després ja aprendré el mètode" que sintetitza els seus criteris pedagògics i que, en paraules seves, consistia en el següent: "Es buscava un tema d'interès entre el grup i entorn d'ell girava un cicle d'activitats. Cada sessió comptava amb un pla de treball, amb tot un seguit d'aspectes i apartats que els alumnes havien de veure i observar; temes que a voltes duraven setmanes." Després de la Guerra Civil va ser desplaçada a Madrid, com a encarregada de curs a l'Instituto Isabel la Católica, que abans havia estat l'Instituto Escuela. Després de dos anys retornà a Catalunya, primer a Reus, on va ser catedràtica durant gairebé dues dècades, i l'any 1958 a Mataró, on participà en l'experiència dels centres oficials del Patronat, organisme mixt entre l'Ajuntament i l'Estat. Posteriorment, va ser professora de l'Institut Infanta Isabel d'Aragó, de Barcelona. Àngels Ferrer i Sensat ens va llegir diverses obres, entre les quals fem esment d'*Història d'una pera* i *Llibre de les flors*.

Àngels Garriga, carrer d'

Maria Àngels Garriga i Martín va néixer a Sant Vicenç de

Calders el 1898 i morí a Barcelona l'any 1967. Escriptora i pedagoga, va ser mestra de l'Ajuntament de Barcelona i del Patronat Escolar. És autora de diversos llibres dedicats a l'ensenyament primari, els primers publicats en català després del 1939: *Beceroles*, 1966 i *Estels*, 1967.

Carlota de Mena, passatge de

Va néixer a Tortosa el 1845 i morí a Manresa el 1902. Actriu de teatre català. El 1866 es presentà al Teatre Odeón de Barcelona i el 1870 va passar a la companyia d'Antoni Tutau, amb qui formà companyia teatral, una de les més populars del darrer terç del segle XIX. Estrenà obres de Víctor Balaguer, Àngel Guimerà, J. Pin i Soler i Feliu i Codina, entre d'altres.

Carmen Amaya, carrer de

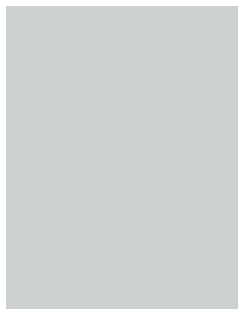
Neix al barri del Somorrostro el 1913 i mor a Begur el 1963. Als 13 anys va començar a ballar en diversos cafès i tablaos de Barcelona. Passà una temporada a París, treballant amb

Raquel Meller i, per consell de Sabicas, s'instal·là a Madrid. Va participar en un gran nombre de pel·lícules, com per exemple *Maria de la O*, *Pasión gitana* i *Los Tarantos*. Amb l'esclat de la Guerra Civil marxa a Lisboa, després a Buenos Aires, i actua amb gran èxit als Estats Units i Canadà. També va actuar a París, Londres, Holanda, Johannesburg. Es casà amb el guitarrista Juan Antonio Agüero el 19 d'octubre de 1951 a l'església de Santa Mònica, de la Rambla de Barcelona. Va actuar al Palau de la Música de Barcelona al mes de febrer de 1959, i aquell mateix any s'inaugurà una font que porta el seu nom al passeig Marítim de Barcelona. A Montjuïc hi ha una escultura que la recorda. Malalta del ronyó, comprà una casa a Begur, ciutat on va ballar per última vegada i on va morir el 19 de novembre de 1963.

Clementina Arderiu, plaça de

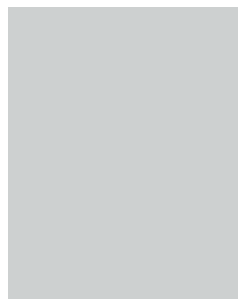
Neix el 1899 a Barcelona i el 1913 ja figurava en la nòmina de poetes en exercici, en ser inclosa una mostra de la seva obra a *Antologia de poetes catalanes d'avui*. L'any 1912 guanyà el primer premi en uns Jocs Florals, on coneix el també poeta Carles Riba, amb qui es casa el 1916. Aquell mateix any apareix el seu primer llibre de poemes, *Cançons i elegies*. Els anys que van de 1916 fins al 1920 són una de les èpoques de més producció literària; en canvi, a partir d'aquest moment, el ritme s'alentirà durant els set anys següents, ja que en aquest període van néixer les seves criatures. El 1936 publica *Cant i paraules* i a la fi de la Guerra

Civil s'exilia fins al 1943. Tres anys després, en una edició pràcticament clandestina, apareix *Sempre i ara*, al qual seguiran *Poesies completes*, 1952; *És a dir*, 1960, i *L'Esperança encara*, 1968.

Conxita Badia, carrer de

Cantatriu nascuda a Barcelona el 1897. Va tenir quatre mestres amb els quals va mantenir una estretíssima amistat: Enric Granados, el seu professor de piano; Rosa Culmell, -mare d'Anais Nin- la seva mestra de cant fins que va marxar als Estats Units l'any 1916, i Pau Casals i Manuel de Falla, quan ambdós residien a l'Argentina. Als 14 anys va actuar al Palau de la Música Catalana i dos anys després ho va fer a la Dona que Treballa

amb motiu d'una invitació de la compositora Narcisa Freixa. L'any 1937 es va instal·lar a Neuilly, i a París va fer concerts molt ben acollits per la crítica. Després actuà a Londres, Bèlgica, Holanda, Rio de Janeiro i São Paulo, ciutat on va viure a partir de 1938. Retorna a Barcelona el 1947 i desenvolupa la seva obra artística i pedagògica a Barcelona, Madrid, Santiago de Compostel·la i Salzburg. Morí a Barcelona el 1975.

Dolça de Provença, carrer de

Comtessa de Barcelona i de Provença, va néixer aproximadament el 1095 i morí el 1127. Diuen que el nom de Sant Martí de Provençals ve del fet d'haver-s'hi allotjat el seguici de Dolça de Provença, casada amb Ramon Berenguer III de Barcelona i mare de Ramon Berenguer IV, Berenguer Ramon, Berenguera i Mafalda.

Duoda, carrer de

Comtessa de Barcelona i de Septimània, escriví entre els anys 841 i 843 un manual dedicat al seu fill Guillem, del qual havia estat separada quan aquest tenia setze anys per passar a residir amb el seu pare i ser ensinistrat en la guerra seguint la tradició de l'època. L'obra, escrita en llatí, ha estat publicada en català amb el títol *De mare a fill: escrits d'una dona del segle IX*.

Francesca Bonnemaison, carrer de

Barcelona 1872-1949.
Francesca Bonnemaison i

Farriols va ser la promotora de la Biblioteca Popular per a la Dona, creada el 1909, que es convertí en la primera biblioteca pública de dones de tot Europa i una de les primeres biblioteques públiques de la

ciutat. L'èxit de la iniciativa la portà a crear, un any després, amb altres col·laboradores, l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, espai cultural creat, finançat i gestionat per un col·lectiu de dones, que es convertí en un dels únics espais de formació i de capacitat professional per a les dones, així com un centre cultural de primer rang a la ciutat, fins al 1940, en què va ser cedit a la Diputació de Barcelona. La directora pedagògica de la institució era Rosa Sensat i per les seves aules van passar, com a alumnes o professores, dones com Anna Murià, Aurora Bertrana i un llarguíssim etcètera.

Gabriela Mistral, plaça de

Gabriela Mistral és el pseudònim de Lucila Godoy Alcayaga, escriptora xilena nascuda el 7 d'abril de 1889. Als quinze anys exercí de mestra rural al seu país natal i posteriorment

va ser professora d'institut a la capital. A partir de 1922 començà una etapa viatgera. Participà en la reforma de l'ensenyament a Mèxic. Als Estats Units va ser professora visitant. El 1922 va publicar *Desolación*, al qual seguien *Lectura para mujeres*, editat el mateix any; *Temura*, 1924, i *Tala*, 1938. Des de 1932 va ser cònsol de Xile a diverses ciutats, entre d'altres, Nàpols, Madrid, Lisboa, Petrópolis, Rapallo i Nova York. El 1945 va rebre el Premi Nobel de Literatura. Va morir a Nova York el 10 de gener de 1957.

Graziella Pareto, passatge de

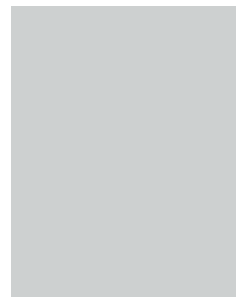
Cantatriu. Va néixer a Barcelona el 1894 i estudià al Conservatori de Música de Barcelona. Es presentà a Madrid l'any 1912 i actuà a Nova York, Chicago, l'Havana, Buenos Aires, París i Londres.

Joana Tomàs, jardins de

Va néixer a Barcelona el 4 d'octubre de 1933. Va ser secretària de l'Associació de Veïns del Camp de l'Arpa i prengué part activa en les accions populars per aconseguir més equipaments per al barri; en definitiva, per millorar la qualitat de vida de les persones de Sant Martí. Morí el 26 de desembre de 1982.

Joaquima Raspall, jardí de

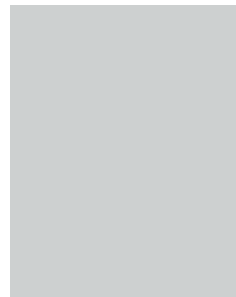
Joaquima Raspall i Juanicó, més coneguda per Donya Quimeta, va néixer l'any 1877 al barri del Poblenou. Es va dedicar a l'ensenyament durant més de setanta anys en la seva pròpia escola, situada al carrer de

Wad-Ras, des d'on es dedicà a l'ensenyament de quatre generacions de noies del barri. La seva trajectòria professional ha estat reconeguda amb diversos premis: la Medalla de Plata al Mèrit del Treball, el 1960; el premi del Servicio Especial al Magisterio, i el Premi Sant Martí, de l'any 1964. Va morir el 1968.

Josepa Massanés, carrer de

La poeta Josepa Massanés i Dalmau és una de les primeres i més conegudes escriptores del període de la Renaixença. Va néixer a Tarragona el 1811 i passà a residir a Barcelona als cinc anys. Filla de l'enginyer militar Josep Massanés, l'acompanyà en el seu exili a França, on va haver de brodar per guanyar-se la vida. Les seves primeres composicions

literàries eren en castellà i, a partir de 1860, va escriure en català. Va publicar *Poesias*, 1841; *Flores marchitas*, 1850; *Poesies catalanes*, i el llibre pòstum *Poesies*, 1908. Va ser sòcia honorària de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, on hi ha el seu retrat a la galeria de catalans il·lustrats. Va morir a Vallcarca el 1887.

Lluïsa Vidal, passatge de

Lluïsa Vida i Puig és una de les retratistes per excel·lència de la pintura catalana de principi del segle xx. Autora prolífica, gràcies a la seva obra conservem els retrats de moltes de les seves coetànies, entre d'altres, Josepa Massanés, Margarida Xirgu, Dolors Monserdà, Francesca Bonnemaison, Caterina Albert... Combinà el retrat amb altres gèneres i plasmà escenes de la ciutat de Barcelona, on havia nascut el 1876. Estudià a Barcelona i París, i va col·laborar a la revista *Feminal*, dirigida per Carme Karr, on il·lustrà contes i narracions entre els anys 1908 i 1915. També il·lustrà la novel·la *Montserrat*, de Dolors Monserdà. A més de la creació es va dedicar a l'ensenyament al seu taller del carrer Gran de Gràcia. Morí el 1918 i la seva família va fer donació al Museu d'Art Modern de Barcelona de diverses obres.

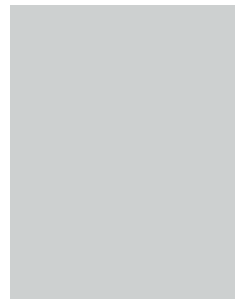
Mare Nazària March, plaça de

Nazària Ignàsia March Mesa va néixer a Madrid el 1889 i morí a Rivadavia, Argentina, el 1943. Fundadora de les Misioneras Cruzadas de la Iglesia, institució dedicada a donar assistèn-

cia i instrucció a les persones necessitades i a promoure l'acció social de la dona, va obrir diverses cases a la península, i també a Bolívia, Argentina i Uruguai. A la plaça de Sant Martí hi ha una escola de l'institut fundat per ella.

Maria Antònia Salvà, plaça de

Neix a Ciutat de Mallorca el 1869. Poeta i traductora. Es dona a conèixer en un certamen literari de Palma el 1903, i el 1907 viatja amb companyia de Costa i Llobera a Atenes, Constantinoble, Patmos, Rodes, Xipre, Beirut, Terra Santa, el Caire i Roma. Publica

el seu primer llibre, *Poesies*, el 1910. Va col·laborar a les revistes *Catalunya*, *D'Ací i d'allà* i *Feminal*. Posteriorment va publicar *Espigues en flor*, 1926; *Llepolies i joguines*, 1946; *Cel d'horabaixa*, 1948, i *Lluneta de pagès*, 1952. En prosa escriví *Entre el record i l'enyorança*, 1995, i traduí, entre d'altres, la novel·la de Manzoni *Els promesos*. Va morir a Lluçmajor, el 1958, a l'edat de 59 anys.

Maria Espinalt i Font, plaça de

Maria Espinalt i Font, va néixer

el 29 de juliol de 1910, al carrer Consell de Cent de Barcelona i va viure, durant molts anys, al Poblenou. Va començar a treballar de cançonera. De ben petita s'interessà per la música. Va estudiar amb Joan Argemí, que li va ensenyar solfeig; amb Paquita Gibert, amb qui perfeccionà el cant, i sarsuela amb Ramon Gorgé. Va debutar a Barcelona amb *Cançó d'amor i de guerra*, de Martínez Valls, l'any 1926. Maria Espinalt també es dedicà a l'òpera i es va preparar a fons; primer va estudiar amb Matías Morro, baríton, i posteriorment amb el mestre Josep Pinilla. L'any 1931 debutà al Liceu de Barcelona amb *Rigoletto*. Va actuar durant més de deu temporades al Liceu de Barcelona com a soprano i també actuà, com a concertista, en les principals societats filharmòniques del país, sota la direcció del mestre Lozano. Va ser guardonada pel govern republicà amb el "lazo de la Orden de Isabel la Católica", el 1934, per la seva participació en gales benèfiques. La seva veu va quedar enregistrada en diversos discos de cançons catalanes i de sarsuela. Va morir a Barcelona l'any 1981.

Maria Vila, passatge de

Neix a Barcelona el 1897.

Actriu. Començà a actuar de molt jove, i el 1914, data de la mort de la seva mare, Maria Panadès, també actriu, la substituï en els primers papers. El 1917 entrà com a primera actriu a la companyia d'Enric Borràs. A partir de 1920 creà companyia pròpia amb el seu marit, Pius Daví, i s'especialitzaren en teatre català. Després de la Guerra Civil va contribuir a la recuperació de les activitats escèniques i és considerada una de les grans actrius de l'escena catalana.

Mercè Capsir, plaça de

Cantatriu nascuda a Barcelona el 1899. Començà els seus estudis al Conservatori del Liceu i es presentà en aquest teatre, el 1914, amb *Rigoletto* de Verdi. Actuà en els millors teatres d'Europa, Amèrica i Àfrica del Nord, amb gran èxit, i molt sovint a la Scala de Milà. El 1946 es retirà dels escenaris per dedicar-se a la docència i exercí com a professora de cant al Conservatori Superior Municipal de Música de Barcelona. Morí a Llobardia el 1969.

Mercè Plantada, jardins de

Neix a Barcelona el 1892 i hi mor el 4 de maig de 1976. Cantatriu dotada d'una excel·lent veu de soprano, va destacar en la interpretació de lieder. Estudià al Centre Cultural Musical de Barcelona, i el 1913 actuà al Palau de la Música Catalana. Va fer actuacions acompanyada de Pau Casals, Richard Strauss i Igor Stravinsky. Va treballar a París i a altres capitals europees i del nord d'Àfrica. Va ser professora del Conservatori Superior de Música del Liceu i el 1967 l'Ajuntament de Barcelona li va

concedir la medalla de Mèrit Artístic.

Montserrat Garriga, plaça de

Montserrat Garriga va néixer a Cienfuegos, Cuba, el 1865, però la família abandonà l'illa i el negoci d'exportació de fustes quan van aparèixer els primers moviments independentistes a Cuba, i s'instal·là a Barcelona el 1873. Montserrat, que en realitat es deia Maria de la Caridad del Cobre Garriga Cabrero, es va dedicar a la botànica i amb les seves col·leccions va contribuir a engrandir la secció botànica del Museu de Ciències Naturals. També va descobrir noves espècies, com la *malampyrum cristatum*, planta paràsita que no té clorofil·la. El seu interès per les flors la va convertir en una infatigable excursionista i herboritzà plantes del Montseny, de Luchon, Lamalou, Santa Coloma de Famers, Vallfogona, la Molina, Núria... Va entregar més de 3.000 exemplars de plantes a la Secció Botànica del Museu de Ciències Naturals. Va fer classes de botànica a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, l'any 1929.

Montserrat Garriga va localitzar l'herbari Salvador —col·lecció importantíssima d'un apotecari barceloní iniciada al segle XVI, de la qual s'havia perdut tot rastre— en va fer un informe i l'herbari va ser adquirit per l'Institut Botànic l'any 1937.

Soledad Gustavo, plaça de

Pedagoga, filòsofa, assagista, periodista i escriptora, Soledad Gustavo és el pseudònim de Teresa Mañé i Miravet, la mare de Federica Montseny. Estudià

la carrera de mestra i dirigí una escola lliurepensadora a Vilanova i la Geltrú, i en fundà una altra a Reus, el 1897, però la seva activitat política dificultà la continuïtat del magisteri, a causa de l'exili i del desterrament. Des dels quinze anys va tenir contactes amb l'anarquisme, i ella i el seu company Joan Montseny, més conegut per Federico Urales, es van convertir en els intel·lectuals anarquistes més actius del país. Teresa Mañé col·laborà a *La Tramuntana* i *El productor*, publicació fundada per Teresa Claramunt. A Madrid, on va viure desterrada, després d'haver estat exiliada a Londres, va dirigir conjuntament amb Joan Montseny la *Revista Blanca*. També va participar a *Tierra y libertad*. En els seus escrits abordà la temàtica de l'alliberament de la dona i és una de les primeres teòriques del feminisme llibertari. Va escriure, entre d'altres, *La sociedad futura*, 1899, i *El sindicalismo y la anarquía. Política y sociología*, 1933. La nit del 25 al 26 de gener de 1939, abandonà Barcelona camí de l'exili, acompanyada de la seva filla. Va morir a Perpinyà, pocs dies després d'haver travessat la frontera.

Rosa Sensat, carrer de

Va néixer al Masnou el 1873 i morí a Barcelona el 1961. Rosa Sensat és una de les figures cabdals de la renovació pedagògica a Catalunya. Fundadora i directora de l'Escola del Bosc de Montjuïc des del 1914 fins al 1931. Aquest any passà a dirigir un dels nous grups escolars creats pel Patronat Escolar de Barcelona, el Milà i Fontanals, fins al 1939, quan amb el tri-

omf de les tropes franquistes va ser jubilada forçosament, és a dir, depurada i apartada de tota activitat docent en centres públics. Les seves experiències pedagògiques van ser recollides en els llibres *Vers una nova escola* i *Les ciències en la vida de la llar*, entre d'altres.

Victoria Kent

Neix a Màlaga el 1898 i mor a Nova York el 1987. Política i jurista, als disset anys abandonà Màlaga i s'instal·là a Madrid, a la Residencia de Señoritas, que dirigia María de Maeztu, per estudiar Dret. El 1924 començà a exercir la professió i el 1930 defensà davant el Tribunal Suprem de Guerra i de la Marina Álvaro de Albornoz. Va ser la primera vegada que una dona actuava davant un Tribunal Suprem. Proclamada la República, va ser nomenada directora general de Presons al mes de maig de 1931, càrrec des del qual dugué a terme moltes reformes, entre d'altres, la creació del Cos Femení de presons —en substitució de les religioses— i l'Institut de Estudios Penales. Aquestes reformes estaven dins la tradició iniciada per Concepción Arenal.

El 1931 va ser diputada per Madrid a les Corts Constituents Republicanes per la coalició republicanosocialista. Formà part del Comité Nacional de Mujeres Antifascistas, constituït el 1934. En el decurs de la guerra va seguir el govern republicà, primer a València i després a Barcelona. Posteriorment, va ocupar a França la primera secretaria de l'ambaixada a París. En esclatar la Segona Guerra Mundial va estar quatre anys a Mèxic, on fundà una escola de capacitació per a personal de les presons. El 1949 s'instal·là a Nova York, on col·laborà amb les Nacions Unides. El 1954 creà la Revista Ibérica.

Zenobia Camprubí, plaça de

Va néixer a Malgrat el 1887 i morí a San Juan de Puerto Rico el 1956. Escriptora i traductora. Es casà amb Juan Ramón Jiménez a Nova York, el 1916, de qui va ser la col·laboradora més directa i la seva secretària particular. Va traduir de l'anglès al castellà l'obra literària de Rabindranath Tagore. Va participar, juntament amb Victoria Kent i María de Maeztu, en la fundació del Lyceum Club de Madrid, primer club per a dones, afiliat al de Londres i, quan després de la Guerra Civil vivia exiliada a l'Havana, fou nomenada membre honorària del Lyceum. De la seva experiència a la capital de Cuba s'ha conservat i editat el diari que va escriure entre els anys 1937 i 1939.

Bibliografia

Aguantando el tipo. *Desigualdad social y discriminación salarial. Las luchas de mujeres trabajadoras.* Barcelona, Diputació de Barcelona, 1998.

Barbal, Maria. *Carrer Bolívia.* Barcelona, edicions 62, 1999.

Els Barris de Barcelona. Vol. IV. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998.

Borderías, Cristina, "Emigración y trayectorias sociales femeninas", *Historia Social*, número 17, 1993, pp. 75-94.

Borja, Jordi i Muxí, Zaida. *L'espai públic: ciutat i ciutadania.* Barcelona, Diputació de Barcelona, 2001.

Capmany, Maria Aurèlia. *Feliçment, jo sóc una dona.* Barcelona, Barcanova, 1994.

I Congrés de les Dones de Barcelona. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1999.

Durán, María-Ángeles. *La ciudad compartida. Conocimiento, afecto y uso.* Madrid, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, 1998.

Fabre, J.; Huertas, J.M. *Tots els barris de Barcelona.* Vol. VII. Barcelona, edicions 62, 1977.

El futur de les perifèries urbanes. Canvi econòmic i crisi social a les metròpolis contemporànies. Trobada de reflexió i mostra d'art organitzada per l'Institut de Batxillerat del barri del Besòs. Barcelona, maig del 1989.

Gracia Amaiz, Mabel. *La transformación de la cultura alimentaria. Cambios y permanencias en un contexto urbano. Barcelona, 1960-1990.* Madrid, Ministerio de Educación y Cultura, 1997.

Guillamon, Julià. *La ciutat interrompuda.* Barcelona, La Magrana, 2001.

Jornades catalanes de la dona. Barcelona, Alternativas, 1997.

Matas Pericé, Alfred. *Al Sud-oest del riu Besòs. Deu anys de la vida d'un barri barcelonès.* Barcelona, Pòrtic, 1970.

Nadal, J.; Altafulla, X. *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992).* Barcelona, 1992.

Oliva Vilà, Montse. *La Pau. Barcelona.* Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1995, col·lecció El barri d'Adigsa, 53.

Segura Soriano, Isabel. *Guia de dones de Barcelona.* Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1995

Segura Soriano, Isabel. *Itineraris de les dones de Sant Martí.* Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1997.

20 anys feminisme. Barcelona, Associació de dones per a la celebració dels 20 Anys de les Jornades Catalanes de la Dona i l'Ajuntament de Barcelona, 1996